

А. АЛИЕВ, К. НАЗАРОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ МАЪЛУМОТНОМАСИ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академиясининг
«Фан» нашриёти

«Ўзбек тили маълумотномаси» ўқувчилар, талабалар, ўқитувчилар, маданий-оқартув ходимлари, ўзбек тилини ўрганувчилар, кенг жамоатчиликка мўлжалланган.

Унда тилшунослиkning баъзи масалалари, лексика, фонетика, орфография, орфоэпия, ёзув, сўз ясалиши, морфология, синтаксис ва пунктуация ҳақида қисқача маълумот берилди.

Маълумотноманинг тузилиши ўзбек тилига оид мавжуд қўлланмалардан темалар баънининг ихчам-қисқалиги, берилиш тартиби билан фарқ қилади. Масалан: «Адабий тил нима?», «Ўзбек адабий тилининг асосий тараққиёт босқичлари», «Ўзбек тили — мураккаб диалектчи тил» ва ш.к.

Ўзбек тили маълумотномасида қабул қилинган атамалар ўзбек тилшунослиги тараққиётининг ҳозирги босқичи атамаларига мослаштиралиди.

Бунда ўзбек тили материалларига асосланган анъанавий қондаларга ҳам амал қилинди.

Тақризчилар — филология фанлари докторлари
А. РУСТАМОВ, А. ШЕРМАТОВ
Муҳаррир — филология фанлари номзоди
АСРОР САМАД

Абдуғани Алиев, Қарим Назаров

ЎЗБЕК ТИЛИ МАЪЛУМОТНОМАСИ

«Нур» — 1992, 700113, Тошкент, Қаторгол, 60.

Кичик муҳаррир *Ш. Аминова*
Техн. муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳих *Д. Қўчқорова*

ИБ 6208

Теринга берилди 29.04.92. Босинга рухсат этилди. 24.09.92
Обыкновенно-новая гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли
босма листи 4,62. Нашр. л. 4,85. Тиражи 5000. Буюртма 2491.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитаси. Тошкент, «Китоб»
нашриёт-матбаа ишлаб чиқариш бирлашмаси босмахонасида босилди.
700194, Тошкент, Муродов кўчаси, 1.

ISBN 5-648-01898-3

А 460200000—3-566
М 355 (04)—92 рез. 92

© «НУР», ИИЧБ, 1992

МУАЛЛИФЛАРДАН

Ўзбек тили Ўзбекистон Республикасининг давлат тили, Ўзбек халқининг она тили. Ўзбек тилини ўрганиш ва билиш жумҳуриятимиздаги барча кишиларнинг шарафли бурчи.

Ўзбек тилини жумҳуриятимизнинг давлат тили деб қонунлаштирилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлиб, тил муоммоларини ҳал этишда, унинг ижтимоий вазифаси кенгайишида, ўқув ва ўқитув ишларини такомиллаштиришда беқиёс аҳамиятга эга.

Жумҳуриятимиз давлат тили ҳақидаги қонуннинг 17-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси жумҳурият давлат тилида... дарсликлар, ўқув-методик ва илмий-техник адабиётлар нашр этишни таъминлайди.

Ўзбекистон ССРда бошқа республикалар билан муайян шартномалар тузган, ёки келишган ҳолда рус, қорақалпоқ, тожик, қozoқ, қирғиз, туркман ва бошқа тилларда ўқитиладиган мактаблар дарсликлар, ўқув-методик, бадиий ва илмий-техник адабиётлар билан таъминланади. Шунингдек қардош республикаларда яшаётган Ўзбекларни ўзбек тилидаги ўқув-методик, бадиий ва илмий-техник адабиётлар билан таъминлайди. Ўзбекистон жумҳурияти республикадан ташқарида ҳам ўзбек тилини асраш ва ривожлантиришга, маориф ва маданиятни тараққий эттиришга ёрдам беради» — деб кўрсатилган.

Ҳукуматимиз қарорларида умумий ўрта мактаблар, ҳунар-техника билим юрглари, ўрта махсус ва олий ўқув юргларида таълимни ривожлантиришнинг сифат жиҳатдан янги босқичга ўтишини таъминлаш зарурлиги қайта-қайта таъкидланади. Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи, хусусан, она тили ва адабиёт ўқитувчиси қайта қуришнинг фаол иштирокчиси бўлиши керак.

Қайта қуриш ўқув-методик база яратиш. Бу таълим-тарбия методикасини такомиллаштиришни, ўзбек тил-

шунослигга оид мавжуд дастур, дарслик ва қўлланмаларни давр талаби асосида қайта нашр этишни, айрим ўқув Ҳавлар бўйича янги дастур, дарслик, қўлланма ва методик кўрсатмалар яратишни кўзда тутати. Афсуски, биз бунга ҳали эриша олганимиз йўқ.

Ўзбек тилини ўқитишдаги ана шу заруриятни назарда тутиб, оз бўлса ҳам, ўқувчилар, талабалар, муаллимлар, журналистлар ва маданий оқартув ходимларига ҳамда ўзбек тилини ўрганувчи бошқа халқ вакилларига, кенг жамоатчиликка ёрдам қилиш мақсадида ушбу маълумотнома яратилди.

Маълумотномага V—XI синфларнинг ўқув дастурларидаги тилшунослик, лексика, фонетика, графика, орфография, орфоэпия, ёзув, сўз ясалиши, морфология, синтаксис ва пунктуацияга алоқадор асосий мавзулар киритилди.

Ўзбек тилининг бу маълумотномасини тузишда мактаб, педагогика билим юрти ва олий ўқув юрглари учун тузилган илгариги ҳамда ҳозир амалда қўлланмоқда бўлган ўқув қўлланмалари «Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати» (проф. А. П. Ҳожиёв) ва бошқа адабиётлардан фойдаланилди.

Маълумотнома ўзбек тилида биринчи марта тузилгани учун айрим камчилик ва нуқсонларнинг бўлиши табиийдир. Китобча ҳақида билдирилган фикр ва мулоҳазаларни муаллифлар самимият билан қабул қиладилар.

АДАБИЙ ТИЛ НИМА?

Адабий тил — умумхалқ тилининг энг юқори формаси, ёзма шакли. Шунинг учун у ўз тарихини бизнинг замонамизгача етиб келган энг қадимги ёзма ёдгорликлар тилидан бошлайди. Бизгача етиб келган умумхалқ тили асосида ёзилган ёдгорликлар қанчалик узоқ даврга хос бўлса, адабий тилимиз тарихи ҳам шунчалик узоқ тарихга эга бўлади.

Ўзбек адабий тили тарихи — ўзбек элати ва миллатининг адабий тили бўлиб, умумхалқ тили бойликларининг қайта ишланиши ва нутқ воситалари асосида яратилган янги услуб, сўз формалари, иборалар тарихи ҳамдир.

Адабий тил жонли тил — диалект, шева, ёки шевалар негизида қолипланиб маълум бир нормага солинган, ёзув билан таъминланган, функционал қўлланиш даражаси кенг бўлган тил. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг оғзаки формаси нутқ товушлари, урғу, интонация ва тўғри талаффуз нормаларига асосланади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тили ҳозирги кунда бадий-публицистик ва илмий адабиёт тили, умуман, матбуот тили, мактаб, радио, телевидение, давлат муассасаларининг тили тарзида асосий алоқа воситаси бўлиб хизмат қилмоқда. Унинг маданиятимиз тараққиётидаги аҳамияти беқиёсдир.

Умумхалқ тилининг икки тармоғи бўлиб, улар адабий тил ва жонли тил кўринишида бўлади. «Адабий тил» ва «бадий адабиёт тили» терминлари яқин тушунчалар бўлиш билан бирга, ҳамма вақт ҳам бир-бирига мос тушмайди.

Адабий тил ёзувчилар, умуман, зиёлилар томонидан қайта ишланган, нормалашган, барча ўзбеклар учун намуна бўладиган, умумхалқ тилининг энг яхши ифода-имкониятлари мужассамланган тилдир. Бадий адабиёт

тили эса умумхалқ тили тараққиёти қонунларига бўйсунди, матбуот тили ҳисобланган адабий тилга ва сўзлашув тили ҳисобланган жонли тилга асосланади. Қайсики, ёзувчи ҳаётини воқеаларни тасвирлаганда, образ яратганда, асосан, адабий тил ифода воситаларидан, жонли тилдаги шева элементларидан, касб-ҳунарга хос сўз-терминлардан ҳам кенг фойдаланилади.

Умуман, бадий адабиёт тили адабий тилга қараганда кенг қамровлидир.

Шуни унутмаслик зарур: ҳар қандай образ, ҳар қандай характер, ҳар қандай тасвир, ҳар қандай «ғоявий-эстетик талаб», хуллас, бадий адабиётнинг барча унсурлари фақат тил воситасида ифодланади. Бадий асар тили ўрганилганда ёзувчининг халқ тили дурдоналаридан, имкониятларидан, тасвир воситаларидан фойдаланиш қобилияти, сўз-ибораларни мақсадга мувофиқ ишлата билиш ва унга жило, сайқал бера олиш таланти назарда тутилади. Чунки сўз юксак ғоявийлик, бадийлик қуроли саналади.

Бадий тил бирикмаси писбий маънода бўлиб, уни бадий услуб дейиш тўғрироқдир. Қайсики, бадий тил-бадий асар тили адабий тилнинг публицистик, илмий, расмий ва сўзлашув услублари каби функционал кўринишларидан биридир. Бадий услуб ўз ичига поэтик, прозаик ва драматик услубларга бўлинади.

Ёзувчи бадий тил орқали образ ва манзаралар яратганда, уларнинг моҳиятини очиб кўрсатадиган сўз ва иборалар тавлайди: асл ва кўчма маъноли, шаклдош, маънодош, зид маъноли, ўзлашган, историзм, архаизм, неологизм, диалектизм, профессионализм, жаргонизмлардан фойдаланади. Шу хилда ёзувчи асар ғоясига, мазмунига ва қайси даврни акс эттиришига қараб «қурилиш материали» ҳисоблабган сўздан — халқ тили бойлигидан фойдаланади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСИЙ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Ўзбек адабий тили тарихи қуйидаги тўрт даврга бўлинади: 1. Қадимги туркий адабий тил (XI асгача).

Туркий тилда сўзлашувчи халқларда ёзувнинг пайдо бўлиши муносабати билан энг қадимги, туркий элатлар учун муштарак бўлган адабий тил ҳам шакллана бошлаган эди. Бу давр тил хусусиятларини ўрганишда

қадимги туркий руник (Урхун—енисей) ва уйғур алфавитларида ёзилган ёдгорликлар тили асосий манба бўлади.

2. Эски туркий адабий тил (XI асрдан XIV асргача).

XI—XII асрларда эски туркий адабий тилнинг шаклланиш жараёни асосан тугалланади. Бу даврдаги туркий қабил тилларини ўрганишда Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» (XI аср) асари тарихий ва пилмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Эски туркий адабий тилнинг асосий ёдномалари: «Қутадағу билиг» (XI аср), «Ҳикматлар» (XII аср). «Ҳибатул ҳақойиқ» (XII—XIII аср), «Қиссан Юсуф» (XIII аср).

3. Эски ўзбек адабий тили (XIV асрдан XIX асрнинг II ярмигача). Бу давр адабий тилининг хусусиятларини ўрганишда дастлаб, Рабғузийнинг «Қиссан Рабғузий» (1310 й), Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» ва Ҳофиз Хоразмийнинг шеърлари манба бўлади.

Эски ўзбек адабий тилини тараққий эттиришда Лутфий, Отоий, Саккокий, Яқиний, Гадоний, Юсуф Амрий, Навоий, Хусайний, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Хожа. Мажлисий, Абулғози Баҳодирхон, Турди, Гулханий каби ёзувчиларнинг хизматлари катта бўлган. Хусусан, улуғ Навоий тарихимизда биринчи бўлиб, туркий (ўзбек) тилини адабий тил бўла олиши мумкин эканлигини амалий ва назарий жиҳатдан исботлаб берган эди.

4. Ҳозирги ўзбек адабий тили (XIX аср II ярмидан ҳозирги кунгача). Адабий тилемизнинг бу даври 1870 йилдан, яъни ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газета» си чиқа бошлаган вақтдан бошлаб ҳозиргача даврни ўз ичига қамраб олади.

Шўро даврида мамлакатимиз халқлари ҳаётида мислсиз ўзгаришлар вужудга келди. Бу ўзгаришлар жамиятнинг янги социал-сиёсий қурилиши, социалистик экономиканинг тез суратда ўсиши, фан-техниканинг беқисс гуллаши ва маданий революция соҳасидаги улугвор вазифаларни амалга оширилишида ўз ифодасини топди.

Шўро даврида ўзбек миллати ва ўзбек миллий адабий тили тўла шаклланди ва ривожланди.

XIX аср II ярмида, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi ва Октябрь инқилобидан кейинги ўзбек халқи ҳаётида содир бўлган барча ўзгаришлар, янгиликлар ана шу давр ўзбек адабий тилида, ўз аксини топди. Айниқса, тилнинг луғат составида пажтимоий-ишлаб чиқариш муносабатлари, фан, адабиёт, маданият тараққиёти билан боғланган ҳамма ўзгаришлар ва ин-

сон фаолиятининг истаган бошқа соҳалари яққол кўзга ташланади.

Бу даврдаги ўзбек тили лексикасининг бойиши ва грамматик қурилишининг такомиллашишида рус тилининг таъсири сезиларли бўлди.

ЎЗБЕК ТИЛИ — МУРАККАБ ДИАЛЕКТЛИ ТИЛ

Туркий тиллар орасида ўзбек тили ўзининг мураккаб диалектал хусусиятларга эгаллиги ва бу диалектлар бир-бирларидан айрим фонетик, морфологик ҳамда лексик жиҳатда фарқланиши билан характерланади.

Ўзбек диалектологияси Е. Д. Поливанов, А. К. Боровков, К. К. Юдахин, Ғозн Олим Юнусов, В. В. Решетов, Ш. Ш. Шоабдурахмонов, Ф. А. Абдуллаев, С. И. Иброҳимов, А. Ш. Шерматов, Х. Дониёров, Н. Ражабов каби олимларимизнинг назарий ва практик аҳамиятга эга бўлган тарихий — диалектологик тадқиқотлари билан фан сифатида шаклланди ва ривожланди. Ҳозирги кунда у туркологияда ўз ўрнига ва йирик мутахассис кадрларига эга. Сўнги йилларда ўзбек шеваларини алоҳида ҳамда гуруҳлаб, тарихий-қийсий аспектда ўрганиш бўйича тўпламлар, дарслик ва методик қўлланмалар ва шевадаруғати яратилди.

Адабий тил диалект ва шевадаруға таъсир этиб, уларнинг хусусиятларини ўзига яқинлаштириб борар экан, ўрни билан жонли тилдан озикланиб, шевадаруғдаги сўз ва иборалар ҳисобига бойиб боради. Айрим нарса-ҳодисаларнинг номлари адабий тилда, унинг луғатларида учрамайди, лекин диалект ва шевадаруғда мавжуд бўлади. Бундай чоғда конкрет нарса-ҳодисаларнинг номларини англлатувчи сўзларни, терминларни ҳеч иккиланмасдан шевадаруғдан олиб, адабий тилга киритишимиз керак. Масалан: **сирғалик** ёки **солинчоқ** — қулоқнинг пастки қисмидаги юмшоқ ери-нисирға осадиган ери (рус. **мочка**), **каланғқи** — кўпчилик олдида ўзини тута олмайдиган, енгил табиатли киши; **арпабадиён** — хушбўй ҳид берувчи ўсимлик, **анис**: **ўрқач** — оёқнинг юзи (подъем ноги). **самсоқ** (<саримсоқ) — гўдақнинг исм қўйилгунча номи; **учузак** — учта бола туққан хотиннинг болалари ёки қўйининг қўзилари; **ўтик** ёки **ўтук** — ўтадиган жой (переход); **дингилтак** — юк кўтарганда чопон барини елкага мослаштириш; **шивит** — укроп; **тушурги** — оқова сувлар тушадиган ариқ ва ҳоказо.

Бундай адабий тилимиз луғатларида учрамаган ай-

рим сўз, термин ва ибораларни адабий тилга олиб кириб, уларнинг ҳуқуқини тиклашда Ҳамза Ҳакимзода Ниязпй, Абдулла Қодирий, Чўлпон Фитрат, Фафур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Яшин, Саид Аҳмад сингари ёзувчиларнинг хизматлари катта.

Бундан бадний асарларда пшлатилган ҳар бир диалектал сўз келгусида адабий тилда ўрин эгаллайди деган маъно англашилмаслиги керак.

«Лаҳжа» термини арабча лаҳжа لُحْجَة ифода; сўзлашув; шева; овоз маъноларини билдиради. Лаҳжа турли территориядаги бир хил фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларга эга бўлган диалектлар йиғиндиси, гуруҳи. Ўзбек тили таркибида уч лаҳжа (қарлуқ, қипчоқ, ўғуз) ва бу лаҳжалар составига кирувчи бир қанча диалектлар мавжуд.

Биргина қарлуқ лаҳжасининг Фарғона группаси ўз ичига тўрт диалектни қамраб олади: Наманган диалекти, Андижон—Шаҳрихон диалекти, Уш—Ўзган диалекти, Марғилон—Қўқон диалекти. Бу диалектларнинг умумий бир-бирига яқин томонлари билан бирга фарқ қиладиган ўзига хос хусусиятлари ҳам бор.

ДИАЛЕКТ

Диалект грекча *dialektos* — сўзлашув дегани. Диалект бир-бирига яқин шева хусусиятларини ўзида бирлаштирган шевалар гуруҳидир. Масалан: Қарши диалекти, Тошкент диалекти, Самарқанд—Бухоро диалекти каби. Булардан Тошкент диалектини олсак, бу диалект Тошкент шаҳар шевасини, Тошкент областидаги Пискент, Паркент, Ипёзбоши, Қорахитой сингари шеваларни ўз ичига олади (Тошкент областидаги Қипчоқ лаҳжасига кирувчи шевалардан ташқари). Ўзбек диалектлари ўзларининг фонетик, лексик ва морфологик хусусиятлари билан фарқланадилар. Масалап:

Тошкентда	Марғилон—Қўқонда	Наманганда
чәқәлә:/	бுவәк	әйәл..
чәқәләғ ¹		
нарвән	шәт	шет/ /шәт
нънәч	сәзәнәк	зсозәнәк
тәнчә	сәндәл	сәндәл
бөрвәтт	бәйрәтт	борутт
кечқурун	кеч	кечқурун ва ш. к.

Шева термини тожик тилидап олинган. Шева бирор шаҳар, район ёки қишлоқ ҳудудидаги аҳолининг маҳаллий сўзлашув тили, диалектнинг кичик бир қисмидир. Масалан: Уйчи шеваси, Поп шеваси, Паркент шеваси, Найман шеваси, Бахмал шеваси, Ҳазорасп шеваси, Жиззах шеваси ва ш. к.

1. **Фонетик фарқлар.** Қарлуқ лаҳжаси таркибига кирувчи шеваларда унли фонемалар сони 6 тадан (Тошкент, Наманган, Самарқанд, Бухоро) 8 тагача (Лиджон, Уш, Уйчи, Чортоқ, Олмос) бўлса, кичик лаҳжасига оид шеваларда 9—10 га боради. Ўғуз лаҳжасига тааллуқли шеваларда маъно фарқловчи мустақил чўзиқ фонемалар бўлганлиги сабабли бу шеваларда унли фонемалар сони 18 тагача боради.

Қарлуқ лаҳжаси шеваларида (Тошкент, Наманган) бирламчи фонематик характерга эга бўлган чўзиқ унлилар учрамайди. Бу шеваларда ундошларнинг тушуви ҳисобига ҳосил бўлган иккиламчи чўзиқ унлилар қўлланади:

1) к тушиши патижасида , у, ь чўзилади (; у:, ь:) хэмә: (хамақ, сапча), елә: (элак), сшә: (эшак), нучу: (нечук), ьль:ч (пличча — жимжилоқ);

2) х нинг тушиши билан , о, е чўзилади (ә:, о:, е:): тә:тә (тахта), то:тәхән (Тўхтахов), те:нъ: техник — Наманган) ва ш. к.

Бирламчи чўзиқ унлилар туркий тиллардап асосан қирғиз, туркман ва ёқут тилларида ва Қорабулоқ, Туркистон, Иқон, Қарноқ, Жанубий Хоразм каби ўзбек шеваларида кенг қўлланади. Масалан, Хива шевасида: ат (лошадь), а:д (исм), от (трава), о:т (олов); йаз (пиши), йа:з (лето); Иқон шевасида: бар (иди), ба:р (есть), аруқ (худой), а:руқ — ариқ, ағ (оғмоқ), а:ғ (балиқ тутадиган тўр) ва ш. к.

Ўғуз лаҳжасига кирувчи шеваларда (Жан. Хоразм) сўз бошида т ва к товушлари жараңглашади: дил-тил, гел-кел.

Кичик лаҳжаси шеваларида сўз бошида й > ж ҳодисаси мавжуд: жол — йўл, жуқа — юқа, жахсы — яхши; г > в: тав — тоғ, бав — боғ, вуз — оғиз; г > й: тийди — тегди; г > й: жыйын — йиғин ва ш. к.

2. **Морфологик фарқлар.** Ўтган замон аниқлик феълининг ва эгалик аффиксининг биринчи шахс кўплик формаси Тошкент тип шеваларда (у) вуз // (у) вузэ

//—уз//узэ : ўйуз//ўйу зэ — уйимиз; келду-
вуз//келдувэ //келдуз//келдуэ — келдик.

Аниқ ҳозирги замон феъли Тошкент тип шеваларда — вот, Фарғона тип шеваларда — йәп //—йап, Самарқанд— Бухоро тип шеваларда — о п, ўғуз лаҳжасида — йатыр, қипчоқ лаҳжасида жатыр аффикслари билан ифодаланеди.

ли боғловчиси Фарғона тип шеваларда, асосан, жуфт сўзларнинг иккала компонентида қўлланади. Маъно вазифаси адабий тилимиздаги ва боғловчисининг маъно вазифасига мос келади: ҳрәтепәлъй әшләчълә(р)дәл әтәль—бәләль кегәнъ зәрокән—Қоратепалик ашулачилардан ота ва бола келгани зўр экан. Бу боғловчи қадимги туркий ёдгорликларидан Қўлтагин, Мўғилон, Тўнқуққ ёдномалари ва фол очиш китобида кенг қўлланган.

3. **Лексик фарқлар.** Тошкент тип шеваларда ўғир, Фарғона тип шеваларда келъ; Тошкент тип шеваларда нәрвән, Фарғона тип шеваларда шәғъ, шәгъ, шотъ, Фарғона тип шеваларда барқът // бәлқут, Тошкент тип ва Самарқанд— Бухоро тип шеваларда духәбә ва бахмал; Ўғуз лаҳжасида орә, қарлуқ лаҳжасида устун; ўғузларда ожәк, қарлуқ ва қипчоқларда бузоғ//бузав; қарлуқларда тухум, ўғузларда йумуртә, қипчоқларда мәйәк ва ш. к.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Диалектология тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, маҳаллий ҳудуддаги шева ва диалектларни ўрганади. Диалектология грекча dialektos — сўзлашув ва logos — илм сўзларидан таркиб топган.

«Ўзбек диалектологияси» Октябрь инқилобидан кейин фан сифатида шаклланди ва ривожланиб келмоқда.

ДИАЛЕКТОГРАФИЯ

Айрим диалектларнинг фонетик системаси, грамматик қурилиши ва луғат хусусиятларини системали тасвирий баён қилиб берилиши (лингвистик география).

ТАРИХИЙ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Диалект, шева ва шевалар гуруҳига хос ҳодиса ва хусусиятларнинг даврлараро эволюцион тараққиёти, ўзгариши ва генезиси масалалари билан шуғулланувчи диалектология.

«Диалект ва шеваларни тарихий жиҳатдан ўрганиш уларнинг ўтмишини ойдинлаштириш учун, тил тарихи

учун ва диалектологик атлас тузишдаги лингво-географик текширишлар учун зарур». Тарихий диалектология ўрни билан бизгача етиб келган ёзма ёдгорликлар материалларига ҳам асосланади.

Афсуски, ўзбек тилшунослигида тарихий диалектология деярли кам ўрганилган соҳалардан ҳисобланади.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тил луғат составининг ҳозирги ва қадимги тарихий тараққиётини ўрганувчи тилшуносликнинг бўлими. Лексикология грекча *lexikos* — луғат ва *logos* — таълимот сўзларидан ташкил топган.

ЛЕКСИКА

Тилдаги ҳамма сўзларнинг йиғиндиси, луғат состави лексика дейилади. Бу грекча *lexikos* — луғавий деган сўздан олинган. Масалан: ўзбек тили лексикаси, Навоий асарлари лексикаси каби.

Тилшуносликнинг луғат тузиш иши ва унинг пазарий масалалари билан шуғулланувчи бўлим — луғатчилик лексикография (< грек. — *lexikos* — луғат ва *grapho* — ёзаман) деб юритилади.

ДИАЛЕКТАЛ ЛЕКСИКА

Маълум бир шева ёки диалектга хос бўлиб, адабий тилдагидан ва баъзап бошқа шевалардан фонетик, семантик жиҳатдан фарқлаувчи сўзлар йиғиндиси. Масалан:

Тошкент тип шевалар	Фарғона тип шевалар	Бухоро-Самарқанд тип шевалар	Хоразм тип шевалар	Адабий тил
гәръмдори эйъ мушук челей/пақър вэррэй	қэлэмлър эйә (//БУВЪ мъшьқ пақър —	қэлэмлър эйә// эйә пъшәк сәтъл (пәқър) БЪДПәРәК (// ШәХИН)	бурч ана пишик чәләк Бадрәк	қалампир опа мушук челак варрак
устәрә ўру в сѣгър	устәрә ЭРЪК(//эРУ ; СЪГЪР(//СЪ- ЙЪР)	пэку //ғулън (туршәк) инәк	пакы әрик сығыр	устара ўрик сигир
топпъ	доппъ	кәллопош //қәлпәқ)	тахйа зәни	дўппи парвон
нәрвән сәлнчәқ жъмжълә	ШЪТЪ//ШәТЪ сѣргәлѣк ЪлЪ : чә	нәрвән	—	жимжи- лоқ

БИР МАЪНОЛИ СЎЗЛАР

Бир предметнинг номини билдириб келган сўзлар бир маъноли сўзлар дейилади: одам, тоғ, мактаб, қор, ёмғир, дафтар, қалам ва ш. к. Кўпинча терминлар бир маъноли бўлади: эга, кесим, ассимиляция, синтаксис, морфология, фонетика (тилшunosлик), вазн, гимн, девон, дoston, драма, жанр, масал, диалог, монолог, мухаммас (адабиётшunosликда) ва ш. к. Бир маъноли сўзлар тилшunosликда моносемия деб юритилади.

КЎП МАЪНОЛИ СЎЗЛАР

Тилимиздаги сўзларнинг ҳар турли маънода қўлланиши кўп маъноли (полисемия) дейилади.

Ўзбек тилидаги бош, кўз, буруп, қулоқ, тил, қўл, бел, кўк сингари сўзлар полисемия сўзларидир. Булардан қулоқ сўзини олсак, одамнинг қулоғи, анҳорнинг қулоғи — шохобчаси (Шофайзиқулоқ), қозоннинг қулоғи каби учта лексик маъноси бор; аъзо сўзи иккита маънода ишлатилади: киши аъзоси, комсомол аъзоси ва ш. к. Буларда асосий, бош маъно одам аъзоларидан бўлган қулоқ сўзи ва киши аъзоси сўзидир.

Бир маънолилиқ ва кўп маънолилиқ ҳодисалари иборалар ва аффиксларда ҳам учрайди.

СЎЗНИНГ ЛЕКСИК МАЪНОСИ

Сўзнинг предмет ёки воқеа-ҳодисалар ҳақидаги дастлабки — асосий маъноси унинг лексик маъноси бўлади. Масалап: китоб (ўқув қуролларидан бири), сигир (уй ҳайвон), қизил (предмет белгиси), ўқиди (ҳаракат) ва ш. к.

СЎЗНИНГ КЎЧМА МАЪНОСИ

Сўз тўғри, асосий маънони ифодалаш билан бирга, айни замонда шу сўз бошқа контекстда бошқа маънони билдириши мумкин. Масалан: туз— ошнинг тузи (таъми), гапнинг тузи (мазмун); кўк кўйлак (ранг), кўйлагига кўк солди (қисқартиб йўрмаб олди) ва ш. к.

СИНОНИМЛАР

Талаффузи ва ёзилиши ҳар хил, маъноси бир-бирига яқин сўзлар синонимлар дейилади. Одам—киши, ақлли—эсли, сўзлаш—гапириш каби. Хусусиятларига кўра синонимлар кўп маъноли (полисемия) ва омонимларга таъмоман қарама-қарши туради. Синонимларнинг тилда кенг

қўлланиши ўша адабий тил лексикаси бой, стилистик имкониятлари афзаллигидан далолат беради.

Улуғ Алишер Навоий «Муҳокаматул луғатайн» (1499) да жонли тилимиз синонимларга жуда бой эканлиги, улардан бадий асарларда фойдаланиш зарурлигини, улар маъно вазикликларини кўрсатиб беришда муҳим аҳамиятга эгаллигини характерли мисоллар билан исботлаб берган эди.

Тил тарихи материалларидан маълумки, уруғ, қабила, элат ва миллий тиллар ёки диалектларнинг ўзаро муносабатлари орқали, хусусан, уларнинг интеграцияси (қўшиливи), жараёнида, луғат составининг доимий тараққиёти натижасида бир қанча вақтлар давомида актив ва пассив сўзлар, неологизм ва архаизмлар параллел ишлатила беради. Луғат составидаги бу ҳодиса синонимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Кекса, қари, мўйсафид, чол; улуғ, катта, йирик; пишқиқ, пухта, маҳкам, мустаҳкам, қаттиқ ёлғиз, якка, салт-сувой; гўзал, чиройли; иккиқат, ҳомиладор, огир оёқ, юкли; тепа, дўнг; бурун, тумшуқ ва ш. к.

Синонимлар ҳамма вақт ҳам бир-бирлари билан маънодош бўлавермайдилар. Улар айрим маъно оттенкалари билан фарқ қиладилар.

Агар кекса, қари, мўйсафид, чол сўзларини олсак, булардан кекса, қари сўзлари иккала жинсдаги ёши улгайган кишилар маъносини билдиради. Мўйсафид, чол сўзлари эса фақат эр жинсига нисбатан ишлатилади.

ОМОНИМЛАР

Талаффузи ва ёзилиши бир хил, маънолари эса бошқа бўлган сўзлар омонимлар дейилади. Омонимларда бирдан ортиқ сўзнинг фонетик структурасидаги бир хилликка кўра бир хил талаффуз қилиш назарда тутилади. Масалан; ўт (олов), ўт (ўсимлик, ем-хашак), ўт (фёъл), ўт (жигар ўти) каби. Лекин сингармонизмни сақлаган шеваларда юқоридаги сўзлар талаффузида фарқланади: от (олов, ўсимлик), от (ўтмоқ—фёъл ва жигар ўти) сингари маъноларда ишлатилган сўзлар ўзбек адабий тили ва сингармонизмни йўқотган жуфт контраст унлилари бўлмаган шеваларда бир хил талаффуз этилиб, бир омоним ҳисобланса, жуфт контраст унлилари бўлган шеваларда икки хил талаффуз этилади.

Омонимлар сўз ўйини — аския ва туюқ жанрларида муҳим бадий восита бўлиб хизмат қилади.

Мисоллар:

1. Қаддимни фироқ меҳнати ёқилди (ёйдек эғди).
Кўнглум ғаму андуҳ ўтига ёқилди (унди).
Ҳолимни сабога айтиб эрдим, эй гул,
Билмам сенга шарҳ қилмади, ё қилди (ёки).
(Бобур)

2. Баъзилар бор гўё ҳўл ўтин,
Ту таб ётар, кўрмайсан ўтин.
Янгиликка қайишмас сира,
Хоҳ буюр-у, хоҳ минг ўтин.

(М. Мударрисов).

3. Агар ун бўлмаса уйида ўн йил,
Уни чиқмас, уни айтурга ўн йил.

АНТОНИМЛАР

Бир-бирига зид маънода қўлланадиган сўз ва иборалар антонимлар дейилади: **яқши-ёмон, оз-кўп, оқ-қора, тун-кун, катта-кичик, қирим-чиқим** ва ш. к.

Антоним (< грекча *anti* — қарши ва *опута* — ном деган маъноларни билдиради).

Антонимик муносабат бир туркум сўзлар орасида, асосан белги англаторувчи сўзларда бўлади. Шунга кўра антонимия сифатлар ва равишларда айниқса кўп: **оқ** билан **қора**, **яқин** билан **узоқ**, **эрталаб** билан **кечқурун** каби. Феълларда антонимик муносабат ҳосил қилувчи сўзлар у қадар кўп эмас: **келмоқ** билан **кетмоқ**, **олмоқ** билан **бермоқ**, **қирмоқ** билан **чиқмоқ** каби.

Антонимлар мақоллар ва маталларда кўп учрайди, бадий асар тилида муҳим ўрин тутаяди; тасвир объектини ички зиддияти билан очишга, характерлар ўртасидаги қарама-қаршилиқни ифодалашга хизмат қилади. Шу тариқа антонимлар адабий асар тилига образлилик, эмоционаллик ва таъсирчанлик бахш этади.

Адабиётда буни антитеза деб-юритади.

НЕОЛОГИЗМ

Тилъимиз лўғат сoставида янги пайдо бўлган ва янгилик хусусиятини сақлаган, пассив лексик қатламга кирувчи сўз ва иборалардир. Масалан: **космонавт** — фазогир, **космонавт**—учувчи, **космодрoм**, **автомат станция**, **орбита**, **лунаход**, **визит**, **ветеран** (меҳнат ветерани, уруш ветерани), **ноқоратупроқ** (нечерпеземное) ва ш. к. Бу-

лардан космонавт сўзи русча формасида ва кўпинча калька ҳолида фазогир тарзида ишлатилмоқда.

Неологизм грекча неос — янги ва logos — сўз сўзларидан тузилган.

АРХАИЗМ

Тилимиз луғат составидаги даврлараро истеъмолдан чиққан сўз ва бирикмалардир. Архаизмнинг ҳозирги тилимизда синонимми бўлади. Масалан: жумҳурият— республика, кашшоф—пионер, савт—фонетика, сарф—морфология, наҳв—синтаксис, ҳандаса— геометрия ва ш. к.

Архаизм грекча archaios — қадимги демакдир.

ТАРИХИЙ СЎЗЛАР

Тарихий сўзларда сўзнинг ўзи ҳам, маъноси ҳам эскирган бўлади. Масалан: чорик, мурсак, дубулга (шлем), миршаб, канизак, подшоҳ, юзбоши, эллик боши, тимбон, пристав, хон, бек ва ш. к.

Эскирган ва тарихий сўзлар тарихий ва тарихий — бадний асарларда давр колоритини сақлаш мақсадида фойдаланилади.

КАСБ-ҲУНАРГА ОИД СЎЗЛАР

Маълум бир ижтимоий меҳнат соҳасига хос тушунча номлари касб-ҳунар лексикаси дейилади. Масалан: жанр, роман, қисса, ҳикоя, рубой, ғазал, қофия, байт, диалог (адабиётшуносликда); алфавит, нуқта, тире, дефис, эга, кесим, ҳол, лексика, фонетика, морфология, синтаксис (тилшуносликда); агроном, механизатор, сеялка, сабзавот, полиз, карам, пахта, пахтакор, боғбон, ферма, ҳосилот (қишлоқ хўжалигида); пазанда — хумдонда хом идишларни пиширувчи уста, пардоз — хом, чала қуриган идишларни ҳўл латта билан ишқаб силлиқлаш, сархона — чилимнинг устига қўйиб, тамаки босиладиган сопол идиш, сир — 1) сопол идишларнинг юзига туширилган ялтироқ қабат; 2) идишларнинг юзини ялтирадиган модда (рус, глазур), товонча — хум ясашда ишлатиладиган куракчасимон асбоб (кулолчиликда) ва ш. к.

Айрим касб-ҳунарга оид терминлар даврлар ўтиши билан ўзининг хослик белгисини йўқотиб, умумлашиб кетиши ҳам мумкин: трамвай, трактор, комбайн каби.

ЖАРГОНИЗМ

Бу французча *jargon* сўзидан олинган. Маълум кичик социал гуруҳлар ўртасидаги сунъий сўзлашув тили бўлиб, уларни кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида қўлайлидиган яширин, кўтаринки сўз ва ибораларидир.

Бунга қаландар — дарвешлар, дин аҳллари, мадраса кўрган зиёлилар, тлабалар, учувчилар, ҳарбийлар, отарчи — артистлар, чайқовчилар, ўғрилар ва ш. к. нутқига хос сўз ва иборалар киради: **бедана** (тўппонча), **хит** (милиционер), **якан**, **лой** (пул), **тўнка** (сигир — ўғрилар жаргониди); **оқсоқол**, **новча**, **беш карра саккиз** (ароқ); **дум** (икки, ёмон баҳо); **Сизни кўруб сарофроз ўлдум** (бошим осмонга етти, хурсанд бўлдим маъносиди), **Илтифотингиз учун ҳазор-ҳазор ташаккур** — кўрсатган яхшиликларингиз учун кўп раҳмат ўрнида — эски зиёлилар жаргониди).

ВУЛГАРИЗМ

Вулгар сўзи латинча *vulgaris* — қўпол сўзидан олинган бўлиб, бунга ғайри ахлоқий, қўпол, чапани сўзлар ва иборалар киради: **баччағар**, **онағар**, **мочағар**, **қизиталоқ**, **хумпар**, **даюс**, **мегажин**, **итэмган**, **итвачча**, **мол**, **эшшак**, **туяполвон**, **айиқ**, **қанжиқ** ва ш. к.

Вулгаризмлар бадиий асарларда салбий персонажларнинг характерини очиб беришда баъзан ишлатилади.

М а с а л а н, Ғафур Ғулумда:

Бухоро бир олтин коса,
Қон ёши билан лиммо-лим,
Даюс Амир Олим
Қусуғига ёнбошлаган бадмаст,
Разил, наст.
Жажжи-жажжи қизларимиз — капизак,
Ўғилларимиз — бачча.
Қандай ҳақорат мазах,
Шу фароғли тонггача.

ВАРВАРИЗМ

Варваризм грекча *barbarisms* — чет эл сўзи демакдир. Оғзаки нутқимизда айрим кишилар сўз ва ибораларни ўз ўрнида ишлатишга аҳамият бермай, она тилимизда истеъмолдаги сўз, иборалар бўлишига қарамай, ҳали тилимизда ўзлашмаган чет сўзларни талаффуз қиладилар. Масалан: **ташқил қилдим ўрнида организовать қилдим**;

кейин нима бўлди? ўрнида баъд нима бўлди? (баъд тожикча — кейин, сўнг). фақат ўрнида толька, нуқта ўрнида точка; қўштирноқ ўрнида кавичка; ҳаммом ўрнида баня; она, оий ўрнида мамаша; ота, дада ўрнида папаша ва ш. к.

ЭВФЕМИЗМ

Эвфемизм грекча euphemismos < eu — яхши + phemi — гашираман сўзларидан тузилган. Эвфемизм вулгаризмнинг қарама-қаршиси бўлиб, нарса — воқеаларнинг юмшоқ формада ифода қилишдир. Масалан: **иккиқат** сўзи ўрнида **ҳомиладор**, **юкли**, **оғир оёқли**; **лапашанг**, **латта** сўзи ўрнида **бўш**, **бўшанг**; **бало урмайди** ўрнида **қўрқинчли эмас**, **ҳеч нима бўлмайд**и ва ш. к.

ЭТИМОЛОГИЯ

Этимология грекча etymologia — сўзнинг ҳақиқий маъноси + logos — тушунча сўзларидан тузилган. Этимология тилшунослиқнинг сўз ва морфемаларнинг келиб чиқиши ва тарихини ўрганувчи бўлими. Масалан: **яшил йаш + ыл** — аффикс, **қыз** — қимматли — **ыл** — аффикс, **олтин** 1) ум. турк. **ал** — қизил + **хитойча тун** (//тун) — **мис** — қизил мис; 2) **олтин** > **алтын** — **қуйи**, **пастлик**. Солиштиринг: **Олтин ўрда** — **қуйи**, **пастликка жойлашган ўрда**, **хон қароргоҳи**; **бугун** < **бу + кун**; **кундуз** < **кун + туз**; **беланчак** < **бе + ла + н + чак**; **яхши** < **йақ + ыш + ы**; **асқатмоқ** < **асығ** — **фойда** > **асқ + ат + моқ** — **фойдаси тегмоқ** ва ш. к.

Илгариги грамматика китобларида «фонетика» ҳам «морфология» ҳам умуман «этимология» термини билан алмаштирилар эди.

ИДЕОМА

Идеома < грекча idioma — ўзига хос ибора, ифода дегани. Идеома маълум бир тилга хос бўлган ибора ва ифода бўлиб, уни бошқа тилга айнан таржима қилиб бўлмайд: **қўй оғзидан чўп олмаган**; **Димоғи чоғ бўлди**; **Дўпписини осмонга отди**; **Лаби-лабига тегмайди**; **Қордан қутилиб**, **ёмғирга тугилди**; **Кавушини тўғрилаб қўйди**; **Ер ёрилмади**, **ерга қириб кетмади**; **Юраги чиқиб кетди** ва ш. к.

ТОПОНИМИКА

Топонимика грекча topos — жой ва апарта — ном сўзларидан тузилган. Жой номларини тўплаш ва ўрга-

ниш, жумладан, уларнинг этимологиясини аниқлаш масаласи катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Шунингдек, халқ тарихи, жўғрофия, этнография, геология сингари фанлар учун ҳам жой номлари қимматли материал саналади.

Ўзбекистондаги жой номларини ўрганишга доир Х. Ҳасанов, А. Жуvonмардиев, А. Ишаев, С. Қораев, К. Юсупов, Д. Абдурахмонов, Тура Нафасов, Ж. Латипов, Л. Каримова, З. Дўсимов, Н. Охунов, Т. Раҳматов, С. Наимов, М. Рамазанова, Ё. Хўжамбердиев, А. Ҳазратқулов ва бошқа олимларнинг илмий ишларини кўрсатишимиз мумкин.

Даврларнинг ўтиши билан жой номлари ўзгариб, айримлари эса йўқолиб кетмоқда, шунинг учун ҳам буларни тўплаш ва илмий тадқиқ этиш тилшунослигимизнинг галдаги вазифасидир.

Афсуски, ўтмиш тарихимиздан гувоҳлик берадиган кўпгина қадимги жой номлари 75 йилдан бери тўғри келган сўзлар билан алмаштириб келинди. Масалан, эски шаҳардаги Октябрь ноҳияси ҳудудига қарашли Ҳофизкўйки маҳалласи асли машҳур тарихчи ва мантиқ олими, Ҳофиз кўҳакий номига қўйилган эди. Бу киши XVI аср бошларида шу ерда яшаган ва ҳаёт тақозаси билан Ҳиндистонга — Бобур хизматига борган эди. Ушбу мўътабар номни «Коммуна» номи билан алмаштирилган.

Бунга ўхшаш ўткинчи номлар жумҳуриятимизда минглаб учрайди.

Жой номларини бир неча гуруҳга бўлиб ўрганишимиз мумкин:

1. **Этнонимлар** (уруғ, тўп, қабила, элат номлари)дан вужудга келган топонимлар: Қўғай, Ўлмас, Элатон, Оғалиқ, Мўғол, Қилчоқ, Ўзвак, Қурама, Жалойир, Сарой, Найман ва ш. к.

2. **Антропонимлар** (киши исмлари) дан таркиб топган топонимлар: Орифбойгузар, Унбираҳмад, Урмонбек, Шодибек, Файзаов, Эшовод (<Эшматобод), Алихон, Жабборсой, Аширкападак ва ш. к.

3. Ҳайвонот, жониворлар, қушлар ва ўсимликлар дунёси билан алоқадор бўлган топонимлар: Илоққир, Бўри-тепа, Бешсерка, Арслонбулоқ, Чўжа, Хўтиктепа, Чувутка, Балиқчи, Эшаккўмар, Тугатойди, Какликкўрғон, Қизилтод, Шафтоли, Бодомлик, Қайрағочовул ва ш. к.

4. **Аҳолининг машғулот**и, турли воқеа-ҳодисалар, қурилиш иншоотлари, ер тузилиши, ташқи кўриниш, маълум белги — символ, вазифаси, ўрни ва шу қабилар би-

лан алоқадор бўлган топонимлар: Кўзагар (лик), Уқчи, Курашхона, Похолбосди, Галақозон, Турпоқолар, Қизил-ёр, Кўкёр, Санг, Узунқишлоқ, Шайдон (<Шаҳидон), Жарқўтон, дамбоғ, Бордимкўл, Кемабоши, Хўжақишлоқ, Заркент ва ш. к.

Жой номларининг грамматик хусусиятларига кўра бир ўзак ёки негиздан, икки ва ундан ортиқ сўздан ҳосил бўлган содда, мураккаб топонимларга бўлиш мумкин: Гова, Муғ, Мамай, Баймоқ, Кайковус, Қилич, Бўяғон, Қурама, Олмос, Шаҳанд, Тоштепа, Ўрдабоғ, Спмкўча, Норинкапа, Шаҳидмовор, Олахамак, Қоратоғ, Шўрбулоқ, Чопонқуйди, Бураматут, Қолгандарё, Ҳаққуллобод, Жўйбозор, Чоркесар ва ш. к.

Жой номларининг тадқиқи она тилимизнинг луғатини бойитади, ундаги сўзлар таркибини аниқлаш ва имломизда давом этаётган чалкашликларни бартараф қилишга ёрдам беради. Бундан ташқари ўзбек тили тарихи, айниқса тарихий диалектология учун асосий манбалардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сўнги 25 йил ичида топонимика лингвистик предмет сифатида кенг ўрғатилмоқда.

ОНОМАСТИКА

Ономастика грекча ном қўйиш санъати дегани. Бу тилшуносликда киши исмлари, атоқли отлар системасини ўрганувчи бўлиmdir.

Утмишда ўзбекларни, шунингдек бошқа туркий халқларни ота томонидан ва насл-насабига қараб номлашнинг ўзига хос, янги ота исмидап кейин «ўғли», «қизи» сўзларини келтириш орқали аташ кенг тус олган эди: Юсуф Али ўғли, Шарофат Акрам қизи каби. Бундан ташқари шахсни ота томондан номлаш учун арабча **ибн**, **бин** (ўғил), **бинт**, **банот** (қиз маъносида) сўзлар қўлланган: **Ибн Батута**, **Ибн Салом**, **Ибн Содиқ**, **Маҳмуд ибн ал-Хусайн ибн Муҳаммад** ва ш. к.

Бу аташ системаси ўзбек исмлари тарихида Октябрь инқилобидан кейин, тезда русча қўшимчалар ёрдамида ясалган ўзбекча фамилия ва отчестволар юзага келиши билан ишлатилмайдиган бўлиб қолди.: **Валиев Носир Асадович**, **Муҳамедова Дилбар Латифовна** каби¹.

---

¹ Бу ҳақда мукамалроқ маълумот олиш учун қаранг: **Бегматов Э.** Киши номлари имлоси. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1970, 103—104-бетлар.

Жумхуриятимизнинг Ўзбекистон давлат тили ҳақида қонунининг 25-моддасида миллий тилимиз табиатини назарда тутган ҳолда қуйидаги фикр баён қилинган: «Ўзбекистонда яшовчи граждaнлар миллатидан қатъи назар ўз исмини (бир ёки бир неча), ота исми ва фамилиясини (бир ёки бир неча) тарихий-миллий аъналарга мувофиқ шаклда ёздириш ҳуқуқига эгадирлар. Исмлар, ота исми ва фамилияларининг ягона тўғри шакли махсус маълумотномаларда қайд этилади. Ўзбекча исмлар, ота исми ва фамилиялар бошқа тилларда берилганда уларнинг асл ёзилиш хусусияти сақланиб қолади.

Исмлар, ота исми ва фамилияларни ёзишда ўзбек тилининг ифода ва талаффуз қонуниятларига риоя этилади».

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ТАРАҚҚИЁТИ

Октябрь инқилобидан кейинги ўзбек халқи ҳаётида содир бўлган барча ўзгаришлар, янгиликлар ана шу давр ўзбек адабий тилида ўз аксини топди. Айниқса, тилнинг луғат составида ижтимоий-ишлаб чиқариш муносабатлари, фан-маданият тараққиёти билан боғланган ҳамма ўзгаришлар ва инсон фаолиятининг естаган бошқа соҳалари яққол кўзга ташланади.

Маълумки, жамиятда юз берган ҳамма ўзгаришлар тилда сўзлар воситасида ўз ифодасини топади. 1929—1933 йиллар давомида ўзбек адабий тили лексикасининг ривожидида илмий-фанний, спёсий-иқтисодий, умуман, жамият тараққиёти билан боғлиқ бўлган янги тушунчаларни туркий сўзлар билангина ифодалаш, сўзларнинг фонетик-морфологик структурасини умумий туркий тиллар қонуниятига бўйсундириш асос қилиб олинган эди. Ҳатто айрим терминларни туркий сўзлар заминида яратиш ҳаракати айни шу йилларда авж олиб кетган эди. Аммо бундай ҳаракат ўзбек тили лексикасининг умумий тараққиёт йўлига тўла мос тушмади.

1937—1938 йилларда адабий тил лексикасининг ривожидида янги давр бошланди. Бу даврда тутилган йўл (эски ўзбек адабий тили таъсиридан қутулиш, араб ва форс-тожик сўзлар қатламини чеклаш, озарбайжон ва татар тилининг лексик элементларидан воз кечиш) 1940 йилга келиб тугалланди. Шундан кейин ҳозирги ўзбек тили лексикаси ўз тараққиёт қонунилари асосида ривожланди ва юксалишнинг тўғри, катта йўлига тушиб олди.

Агар биз ўзбек тилшунослигидаги лингвистик терминларнинг 1938—1946 йилларгача қўлланишига назар ташласак, қуйидаги ҳар хилликни кўрамиз: узук ва ёпишиқ ҳарфлар, сағр сомит — жарангсиз ундош, ҳижобўғин, басет чўзги — соф унли, утру — лаб оҳанги, утру чўзгилари — лаб унлилари, унсиз — ундош, тутуқ — апроф, байлик — боғловчи, эмлик — юклама, қиёсани феъли — буйруқ феъли, ўтинч феъли — мақсад феъли, сарф — морфология, савт — фонетика, наҳв — синтаксис, саналмиш сон — жамловчи сон, ўлчов сони — нумератив, ўтим феъл — ўтимли феъл, салт феъл — ўтимсиз феъл, ўртоқлик феъли — биргалик даража ва ш. к.

Шўро даври ўзбек тили лексикасининг бойишида рус тилининг таъсири сезиларли бўлди.

Рус тили ва у орқали бошқа тиллардан кириб ўзлашган сўз ва терминларнинг миқдори XIX аср II ярмидан, айниқса, Октябрь инқилобидан кейин кўпайди.

Ўзбек адабий тилининг лексик состави қишлоқ хўжалиги, саноат, фан-техника, маданиятнинг беқиёс ривожлашиши билан янги предмет ва тушунчаларни ифодаловчи русча жуда кўп сўз-терминлар Улуғ Ватан уруши даври ва ундан кейинги 35—40 йил ичида тилимизга зўрлик билан киритилди.

Ўзбек адабий тили лексикасида саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, ижтимоий-сиёсий, уй-рўзгор, озиқ-овқат, кийим-кечак, фан-техника, адабиёт ва савъат, медицина, почта-телеграф, телефон, радио ва телевидение соҳаларига оид; физкультура-спорт ва ҳарбий ишга оид рус тили ва у орқали бошқа тиллардан кириб ўзлашган талай сўзларни ҳам учратамизки, бу сўзлар шубҳасиз ўзбек тилининг луғат составини кўпдан-кўпга бойитиб, ривожлантираётганлигидан далолат беради.

Биргина ўзбек тилшунослиги соҳасида ўзбек тилига рус тили орқали фонетика, морфология, синтаксис, лексика, пунктуация, орфография, орфоэпия, стилистика, семантика, диалектология, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, омоним, синоним, антоним, графика, дефис, тире, жаргон, арго, аффикс каби тилшунослик терминлар кириб ўзлашди.

Шўро даврида ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматик системаси силлиқлашди, тараққий этди ва унинг луғат состави жуда бойиди. Сўнгги 50 йил ичида ўзбек тили тараққиёт жараёни асосида ўзининг ички имкониятлари ва жонли тилимизнинг бойликларидан кенг фойдаланганлиги билан характерланади.

ФОНЕТИКА

Фонетика грекча phone — товуш сўзидан олинган. Фонетика тилшуносликнинг бўлими бўлиб нутқ товушларининг системаси, уларнинг ҳосил бўлиши, ўзгариши, турлари, фонематик (сўз маъноларини фарқлашдаги) роли, нутқ ашарати, урғу, бўғин кабилар ҳақида баҳс этади.

Тилнинг товуш составини ўргангилиши мақсадига кўра фонетика бир неча турга эга: 1) умумий фонетика (общая фонетика) — нутқ товушларини акустик жиҳатдан текширади; 2) тасвирий фонетика (описательная фонетика) — тилнинг ҳозирги товуш составини текширади; 3) тарихий фонетика — нутқ товушларининг эволюцион тараққиёти жараёнидаги тарихий ҳолатини белгилаб беради; 4) қиёсий фонетика қариндош тиллар ва бошқа системадаги товуш системасини қиёслаб ўрганувчи фонетика; 5) экспериментал фонетика — нутқ товушларини махсус асбоблар ёрдами билан текширади.

НУТҚ ОРГАНЛАРИ

Товушларни ҳосил қилишда нутқ аъзолари пштирок этади. Нутқ органлари қуйидагилардан иборат: кўкрак қафаси, ўпка, бронхлар, трахея (нафас йўли), тил, тапглай, кичик тил, лаблар, тишлар, оғиз бўшлиғи, ҳалқасимон, қалқонсимон, пирамидасимон тоғайлар, товуш пайчалари, марказий нерв системаси.

ТОВУШ ВА ҲАРФ

Нутқ аъзоларининг аниқ талаффузи билан ҳосил бўлувчи сўзнинг энг кичик, бўлинмайдиган қисми товуш дейилади. Товушлар сўз маъноларини фарқлашда хизмат қилишлари мумкин. Бундай нутқ товушлари фонема деб аталади. Товуш билан ҳарфни бир-биридан фарқлаш зарур. Ҳарф—товушнинг ёзувдаги шартли белгиси. Шунинг учун ҳарф ёзув бирлиги бўлса, товуш эса тил бирлигидир.

Ўзбек тилида 31 товуш, 35 ҳарф бор.

АЛФАВИТ

Маълум бир тартиб бўйича қабул қилинган ҳарфлар йиғиндиси алфавит дейилади. Алфавит грек алифбосидаги биринчи ва иккинчи ҳарфнинг номи alpha ва beta дан олинган. Тил товушларини ёзувда кўрсатиш учун қабул қилинган белгилар системаси ҳисобланган алфавитдан фойдаланиш ҳар хил бўлган. Масалан, ўзбек халқи руи

алфавити, араб алфавити, уйғур алфавити, латин алфавитидан фойдаланилган ва ниҳоят рус алфавитидан фойдаланяпти.

УНЛИ ТОВУШЛАР

Унли товушлар фақат овоздан иборат бўлиб, уларни талаффуз этганда ҳаво оқими оғиз бўшлиғида тўсиққа учрамасдан (шовқин ҳосил қилмасдан) ўтади.

Ҳозирги ўзбек тилида унли товушлар олтига: **а, о, у, ў, э, и.**

Ўзбек тилидаги унлилар тилнинг горизонтал, вертикал ҳаракати ва лабларнинг иштирокига кўра учга бўлинади.

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра тил олди (**и, э, а**) ва тил орқа (**у, ў, о**) унлилари.

2. Тилнинг вертикал (тик) ҳаракатига кўра юқори ёки тор (**и, у**), ўрта кенг (**э, ў**) ва қуйи кенг (**а, о**) унлилари.

3. Лабларнинг иштирокига кўра лабланган (**у, ў, о**) ва лабланмаган (**и, э, а**) унлилари.

Унли фонемалар таблицаси

Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра	Тилнинг горизонтал ҳаракати ва лабларнинг иштирокига кўра	
	Тил олди, лабланмаган	Тил орқа, лабланган
Юқори (тор) унлилар	и	у
Ўрта (ўрта кенг) унлилар	э	ў
Қуйи (кенг) унлилар	а	о

Айрим унли ҳарфларнинг ёзилиши, а ҳарфи:

1. Баҳор, анор, замоц, палов, замона, тамоm, намоийш типидagi кўп бўғинли сўзларнинг биринчи очиқ бўғиндаги а ни кейинги ёпиқ бўғиндаги о деб айтиш ҳоллари учраса ҳам а ёзилади.

2. Абдулла, Ғайбулла, Убайдулла, Мирза, Ибодилла, Исмаилла, Суннатилла типидagi исмларнинг охиридаги унли асли тарихан о бўлса ҳам, а ёзилади.

Э с л а т м а: Тарихий асарлардаги номларда, тарихий шахслар исмида **о** ёзиш мумкин: Мирзо Улуғбек.

3. Қавс, савол, гавда, мавсум, август, навбат, наво, гавҳар, Мавжуда, Мавлуда, аввал, авлод типдаги сўзларда в ундошидан олдинги **а**; вақт ватав, вафо, вагон вакил, варақ, варақи, варрак, ваҳм типдаги сўзларда в ундошидан кейинги **а** ни **о** тарзида айтиш учраса ҳам **а** ёзилади.

4. Мапфаат, матбаа, мутаассиб, мутаассир, мутолаа, таажжуб, таассурот, тааллуқли каби ўзлашма сўзларда битта чўзиқ **а** талаффуз қилинса ҳам, аслига кўра, иккита **а** ёзилади.

5. Муболага, музокара, муносабат каби ўзлашма сўзларда чўзиқроқ талаффуз қилинадиган **о** товуши билан тугаган бўғиндан кейинги урғусиз бўғиндаги **а** ни оғзаки пукда и тарзида талаффуз қилиш учраса ҳам, **а** ёзилади (муболиға, музокира, муносабат эмас).

6. Подвал, фасон, банка (идиш), лимонад, папка, зал, март, май (ойи), шкаф типдаги ўзлашма сўзларнинг урғули бўғинидаги **а** унлиси **о** талаффуз қилинса ҳам, аслига кўра **а** ёзилади.

7. Ботинка, колготки, консерва, пимы, сутки типдаги ўзлашма сўзларнинг охирида аслида **и**, **ы** бўлса ҳам **а** ёзилади: ботинка, колготка, консерва, пима, сутка,

8. Ўзлашма сўзларнинг баъзи типларида юз берган фонетик мувофиқлашув уларнинг имлосида ҳам акс этади.

а) русча киоск, столб, пропуск, отпуск, диск, танк, банк каби сўзларнинг иккита ундош билан тугаган бўғини охирига ўзбек тилида **а** унлиси қўшилади ва ёзилади: киоска, столба, пропуска, отпуска, диска, танка, банка ва ш. к.

б) русча рама, пара, минута, секунда, папироса, конфета каби сўзлар охиридаги **а** ёзилмайди: рам, пар, минут, секунд, папирос, конфет.

Э с л а т м а: Рус тилидан ўзлашган сўзларнинг баъзи турларидаги фонетик мувофиқлашув уларнинг имлосида акс этмайди: русча телеграмма, смепа, бригада, анкета, газета, квартира каби сўзларнинг охиридаги урғусиз **а** сўзлашув нутқида тушиб қолиши мумкин бўлса ҳам, ёзувда сақланади. Ўзбек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари (лойиҳа), 1—2-бетлар. ( )

И ҳарфи:

1. Билан, бироқ, мисол, қизил, қизик, сира каби сўзларнинг биричи (урғусиз) бўғинида **и** товуши жуда қисқа айтилса ҳам, ёзилади.

2. Вивеска, виговор, вимпел, вожатий, сир, бутылка, виставка каби ўзлашма сўзлардаги асли и ўрнига и ёзилади.

3. Рус тили орқали ўзлашган макарони, куранты, кашикүлы, галоши типидаги сўзларнинг охиридаги урғусыз и (ёки и) ёзилмайди: макарон, курант, каникул, калиш каби.

Э ҳарфи:

1. Эълон, эъвоз, эътибор, эътироф, эътироз, эътиқод типидаги ўзлашма сўзларда аслида тушиб қолган айи (ع) ҳисобига чўзқроқ, и га мойил айтиладиган ушлни билдиради ва э ёзилади.

2. Эҳтимол, эҳсон, эҳтиёж, эътиром, эътирос сўзларида ҳ ундошидан олдин и тарзида талаффуз қилинсада, э ёзилади.

О ҳарфи:

1. Торт, ток (электр қуввати), том (китоб жилди), бочка, лом, бюро, очерк, тонна, оптика каби рус тилидан ўзлашган сўзларнинг урғули бўғинида рус тилидаги ўрта кенг ушлни ифодалайди ва о ёзилади.

2. Колонка, автомат, мотор, водопровод, лимонад, шофер, обзор, орфография, объект, окоп, октябрь, отряд, столба каби ўзлашма сўзларнинг урғусиз бўғинларидаги о ушиси а талаффуз қилинса ҳам, аслига кўра о ёзилади.

3. Директор, трактор, экспедитор, картошка каби рус тилидан ўзлашган сўзларнинг урғули бўғинидан кейинги бўғинидаги о ушиси и тарзида талаффуз қилинса ҳам, о ёзилади.

Ў ҳарфи:

1. Ўз, ўт, ўй, ўқ, ўсимлик, ўғит, ўжар, ўзбек, ўзгарш, ўттиз каби сўзларнинг биринчи бўғинида ҳар қандай ундош ва ушли билан ёнма-ён кела олади ва ў ёзилади.

2. Ноўрин, беўхшов, бўзтўрғай, гулкўрна, бойўғли каби ясама, қўшма сўзларнинг биринчи бўғинида бoшқа бўғинида ҳам ёзилади.

3. Мўътабар, мўъжиза, мўъжаз, мўътадил каби араб тилидан ўзлашган сўзларнинг биринчи очиқ бўғинида чўзиқроқ айтиладиган ў ушисини билдиради ва битта ў ёзилади.

У ҳарфи:

1. Уй, ун, куб, тун, кун, бур, тур, дур, бузоқ, булоқ Бу-

хоро, увол, уягчанг, кўзгу, кулгу, уйқу, қайғу, шуур сўзларидаги сингари, у ҳарфи сўзнинг ҳамма ўрнида ва ҳар қандай ундош билан ёнма-ён ёзилади (й дан кейингина ёзилмайди).

2. Сўзнинг олдинги бўғинида у (ю) келса, кейинги бўғинида у ёзилади: тузум, турғун, бутун, ютуқ, (йутуқ), учун, учқун, узум, турмуш, булут, улуг, қувур, думбул, узук, усул, юлдуз (йулдуз), мушук, зулук, нуқул, унут, кумуш, тушун, югур (йугур).

3. Умр, ҳукм, узр, рукн каби таркибида у унлиси бўлган ўзлашма сўзларда охириги ундошдан олдин ургули у айтилса ҳам, аслига кўра ёзилмайди.

УНДОШ ТОВУШЛАР

Оғиз бўшлиғида турлича тўсиқларга учраб ҳосил бўладиган, асосан шовқин ёки овоз ва шовқиндан иборат товушлар ундош товушлар дейилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош товушлар 24 та: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, нг; п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ.

Ундош товушлар ҳосил бўлиш ўрни, ҳосил бўлиш усули ва овоз ҳамда шовқин иштирокига кўра уч томондан тасниф қилинади. Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар уч турга ажратилади: 1) лаб ундошлари (б, п, в, м, ф); 2) тил ундошлари. Булар ўз ичида 4 га ажратилади: а) тил олди ундошлари (ж, ж, з, ц, л, р, с, т, ц, ш); б) тил ўрта ундоши (й); в) тил орқа ундошлари (к, г, нг); г) чуқур тил орқа ундошлари (қ, ғ, х); 3) бўғиз ундоши (ҳ).

Ҳосил бўлиш усулига кўра ундошлар уч турга ажратилади: 1) портловчилар (б, г, д, к, т, п, қ — соф портловчилар; ж, ч — қоришиқ портловчилар); 2) сирғалувчилар (в, ж, з, й, с, ф, х, ш, ғ, ҳ); 3) портловчи — сирғалувчилар (м, н, нг).

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра иккига ажратилади: 1) сонорлар — таркибида овознинг миқдори шовқинга нисбатан ортиқ бўлган ундошлар, асосан (н, м, нг, л, р); 2) шовқинлилар — таркибида асосан шовқин бўлган ундошлар (б, в, ғ, д, ж, з, й, к, ц, с, т, ф, х, п, ч, ш, қ, ғ, ҳ). Шовқинлилар ун пайчаларининг иштирокига кўра иккига бўлинади: а) **жаранглилар**. Бу товушлар таркибида бироз овоз бўлади. (б, в, г, д, ж, з, й, ғ); б) **жарангсизлар**. Бу товушлар шовқиндан иборат бўлади (к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ҳ).

Портловчи — сирғалувчи ундошлар м, н, нг айтил-

ганда ўпкадан чиқаётган ҳаво оғиз бўшлиғидан эмас, балки бурун бўшлиғи орқали чиқади. Шунинг учун бу товушлар бурун сонорлари дейилади. Р товуши талаффузида тил учи титрайди. Шунинг учун титроқ товуш деб юритилади. Л ундоши талаффуз этилганда эса, тил учи милкка тегиб букилади. Ҳаво тилнинг икки ёнидан ўтиб чиқади. Шунга кўра тил ён товуши дейилади.

Айрим ундошларнинг ёзилиши

Б ҳарфи:

1. Қитоб, мактаб, тартиб, жавоб, сабаб, юзлаб, олиб, гардероб, зарб, фарб, жалб каби сўзлар охиридаги б товуши н айтилса ҳам б ёзилади.

Д ҳарфи:

1. Обод, озод, савод, завод, пуд, суд типидagi сўзнинг охирида унлидан кейин: бадтар, судхўр будка сўзидаги каби жарангсиз ундошдан олдин ва кейин д ундоши т га яқин айтилса ҳам д ёзилади.

Ж ҳарфи:

1. Қоришиқ ундош ж жой, жаҳон, Жўра, жийда, маржон, мажлис, ривож, тож каби сўзнинг ҳамма ўрнида ҳар қандай унли билан ёнма-ён ёзилади.

2. Жонсон, Жон Рид, Жек Лондон, Жованин, Жексон каби чет тилларга хос атоқли отлардаги қоришиқ ундош товуш ҳам ж ҳарфи билан ёзилади.

3. Гижда, мужда, аждар, сажда каби сўз ва сўз формаларида д ундошидан олдинги сирғалувчи ундош ҳам ж ҳарфи орқали ёзилади.

4. Журнал, прожектор, жури, вожатий, пнжепер, экипаж, тираж, багаж, гараж, массаж, кружка каби ўзлашма сўзлардаги сирғалувчи ундош ҳам ж тарзида ёзилади.

Ш ҳарфи:

1. Рус тилидан ўзлашган сўзларнинг ҳамма ўрнида учрайдиган ш га нисбатан юмшоқроқ ва чўзиқроқ талаффуз қилинадиган русча ш ҳарфи шч ва ш тарзида ёзилади: а) унлини ифодалайдиган ҳарфлар ўртасида шч ёзилади: мешчан, помешчик. Фақат яшиқ сўзида унлилар орасида ҳам ш ёзилади; б) сўзнинг бошқа ҳамма ўрнида ш ёзилади: Шорс, Шербаков, плаш, борш, ши, ямшиқ каби.

НГ ҳарфи:

1. Тил орқа, портловчи, бурун сонори нг сўзнинг

Ундош товушлар таснифи таблицаси

Овоз ва шовқнинг иш-тироқига кўра	Лаб ундолари		Пайдо бўлиш ўрнига кўра					Пайдо бўлиш усулига кўра
	Лаб ундолари		Тил ундолари					
	Лаб-лаф	лаб-тиш	Трд олди	Тил ўрта	Тил орқа	Чуқур тил орқа	Бўғиз	
Шовқинлар	жарангли	б	д		г			Соф портловчилар
	жарангсиз	п	т		к		қ	
	жарангли		ж					Қоришиқ портловчилар
	жарангсиз		п, ч					
	жарангли	в	ж, з		й		ғ	Сирғалувчилар
	жарангсиз	ф	с, ш,				х	
сонорлар		м	н		нг (н)			Бурун товушлари
			л					Ен товуши
			р					Титроқ товуш
								Портловчилар Портловчи-сирғалувчилар

ўртасида, унлилар орасида ва сўзнинг охирида ёзилади: янги, кўнгил, сингил, денгиз, онг, тонг, энг, келинг.

2. Унлилар орасида келган нг дан сўнг г ундоши қўшиб талаффуз қилиш учраса ҳам, ёзилмайди: янг-ги, кўнг-ил, синг-ил, денг-из эмас, я-нги, кў-нгил, си-нгил, де-нгиз.

Й ҳарфи:

1. й ҳарфи и, у унлиларидан олдин ёзилади: йил, йил, йўл; о, у, а дан олдин ёзилмайди.

2. Зийнат, зийрак, бийрон, тийрак типидagi сўзларнинг биринчи бўғинидаги: сийсий, ижтимоий, адабий, жузъий, маънавий каби сўзларнинг сифат ясовчи қўшимчасидаги; Навоий, Лутфий, Чустий каби тахаллус ясовчи қўшимчалари охиридаги й ўздан олдинги и нинг давоми тарзида талаффуз қилинса ҳам й ёзилади.

3. Узлашма сўз ўртасидаги қатор келган аз, уз, оз, со, на, он унлилари орасида й товуши орттирилса ҳам, й ҳарфи ёзилмайди: аэробика, дуэл, поэма, поэзия, теорема, диаметр, материал, доим, диалектика; аз, он унлиларининг кейинги унлиси й тарзида талаффуз қилинса ҳам, ўз ҳолича ёзилади: аэропорт, оила, қоида.

Ҳ ҳарфи:

Кенг унлилардан олдин ва кейин чуқур тил орқа ундоши х тарзида талаффуз этиш учраса-да, ҳ ёзилади: баҳор, ҳамма, ҳодиса, ҳосил, ҳарбий, муҳаббат, ҳамроҳ, шаҳар, ислоҳ, ҳавас, ҳаракат, Ҳасан, Ҳусан, хоҳиш. Баъзан тор унлига қўшни ҳолда ҳам х талаффуз қилиниши учрайди, бироқ ҳ ёзилади: Ҳикмат, ҳикоя.

Кетма-кет келган ундошлар имлоси:

1. Сўз ёки бўғин охиридаги ундошларнинг кейингиси шовқинли бўлса, оғзаки нутқда тушиши мумкин, лекин ёзувда сақланади: Самарқанд, баланд, дўст, гўшт, тўрт, артист, поезд, область, участка каби.

2. Килограмм, грипп, металл, киловатт, прогресс, процесс, конгресс каби сўзларнинг охиридаги қўш ундошнинг биттаси талаффузда тушиб қолса ҳам, ёзувда сақланади.

ЁЛАШГАН УНЛИЛАР ЁЗИЛИШИ

Е ҳарфи:

1. Кел, кеча, беда, меҳмон, зеҳн каби сўзлардаги ундош билан бошланадиган биринчи бўғинда ўрта тор э унлисини билдиради ва е ёзилади.

2. Араб тилидан ўзлашган шеър, неъмат, феъл, меъмор, меъёр каби сўзларнинг биринчи очиқ бўғинида ўзидан кейин тушиб қолган айн (ع) ҳисобига чўзиқроқ талаффуз этиладиган э унлисини билдиради ва битта ёзилади. Бунда сўзнинг ичидаги позицияда е айриш белгиси билан қўшиб ёзилади (меъмор); сўзнинг охирида е тарзида (толе) айриш белгисисиз ёзилади.

3. Мороженое, пирожное сўзларидаги ўрта кенг е унлисидан сўнг е ёзилмайди (чунки ўзбек тилида фақат биринчи бўғиндагина келадиган о, е унлиларп кейинги бўғинларнинг ҳаммасида бўлиши талаффузни ва имлони мураккаблаштиради). Шунинг учун ҳам охириги иккита бўғин — ое ўрнига шу бўғинда туриши табиий бўлган — ий айтилади ва ёзилади: морожний, пирожний

Ё ҳарфи:

1. Ўзбек сўзларидаги бўғин бошида е ҳарфи й ундоши билан кенг ушли о (й+о) ни билдиради ва ё ёзилади: ёш, ёрдам, аёл, тайёр, дарё, дунё, ёқа, ёмон.

2. Район, майор каби ўзлашма сўзларда (рус тили бўғин тузилиши қондасига кўра, й ва о турли бўғинларга тааллуқли бўлгани сабабли ё эмас, йо ёзилади. Йод, Нью-Йорк сўзларида ҳам аслига мувофиқ йо ёзилади.

Ю ҳарфи:

1. Юз, юлдуз, юрак, уюшма, юрпст, юбилей каби сўзларда сўзбошида й+у ўрнида ёзилади.

Я ҳарфи:

1. Яхши, ях, яхлит, янги, яшасин, яшиш, яшик каби сўзларнинг биринчи бўғини бошида айтилган й+а ни билдиради ва я ёзилади.

2. Рус тили ва у орқали ўзлашган санаторий, профилакторий, лимонарий, лекторий, кафетерий, дендрарий типидagi сўзларнинг охириги ургусиз бўғинидаги — ий ўрнида я ёзилади: санатория каби. Илмий термин гербарий ўзгарилмасиз ёзилади.

(Ўзбек орфографияси... асосий қоидалари (лойиҳа), 6—10-бетлар).

БЎҒИН

Сўзнинг нутқда ажратиб талаффуз этиладиган бўлагидир. Бўғин бир ва бир неча товушлар бирикмасидан тузилади. Ўзбек тилида бўғин унли товушлар иштироки билан тузилади, ундош товушдан бўғин тузилмайди.

Сўзда қанча унли бўлса, ўшанча бўғин бўлади. Сўзлар таркибидаги бўғинлар сонига кўра, бир бўғинли, икки бўғинли ва кўп бўғинли бўлади.

Тилимизда бўғинлар бир товушдан тўрттагача товушдан, Совет-интернационал сўзларда асосан бештагача баъзан олтита ва еттитагача товушдан тузилади:

Бир унлидан: у;

унли+ундош: ол, оқ, уч;

унли+ундош+ундош: ост, уст, аср, ақл;

ундош+унли+ундош: соч, бур, кир, кўз;

ундош+ундош+унли: про (ект), бри (гада); ундош+унли+ундош+ундош: торт, тўрт, шарт, (Хо) разм, Рамаз, қирқ; ундош+ундош+ундош+унли: скле (роз), Брно (Европадаги шаҳар номи); ундош+ундош+ундош+ундош: текст, пункт; ундош-ундош-унли-ундош-ундош: Шмидт, (Либ) кнехт; ундош+ундош+ундош+унли+ундош: взвод стрел(ков), скрип (ка), справ- (ка); ундош+ундош+унли+ундош+ундош: академик Шнейдер.

Унли товуш билан тугаган бўғин очик бўғин (у-ка, бо-ла), ундош товуш билан тугаган бўғин ёпиқ (мак-таб, ки-тоб, даф-тар) дейилади.

Езувда бир қаторга сигмай қолган сўз иккинчи қаторга бўғин асосида кўчирилади.

АССИМИЛЯЦИЯ

Ассимиляция латинча *assimilatio* — ўхшатиш, ўхшатиб олиш дегани. Ассимиляция ўзак-негизларида, уларга сўз ўзгартирувчи аффикслар ва юкламалар қўшилганда, асосан, ёндош, қисман ёндош бўлмаган ундошларнинг бир-бирига таъсиридан пайдо бўлади. Масалан: отти < отни, раҳмалли < раҳматли, қосса < қочса, биззи < бизни, бизнинг, қича < қизча, таллап < тавлаб, маккам < маҳкам, тинноқ < тирноқ ва ш. к.

Қўлланиш хусусиятига кўра ассимиляция бир неча турга бўлинади: ёндош (контакт) ассимиляция, ёндош бўлмаган (дискат) ассимиляция, тўлиқ ассимиляция, тўлиқсиз ассимиляция, прогрессив ассимиляция, регрессив, ассимиляция.

ДИССИМИЛЯЦИЯ

Диссимиляция латинча *dissimilis* — ноўхшаш дегани. Сўздаги икки ўхшаш товушлардан бирортасини артикуляция томондан фарқлануви бошқа товуш билан алмаш-

тириш ҳодисасидир. Диссимиляция асосан сўзлашув нутқида учрайди. Масалан: залал < зарар, зарул < зарур, довол < девор, транбой < трамвай, мўнжаллап < мўлжаллаб, мусурмон < мусулмон, чайра < чайла, лодон < нодон каби. Диссимиляциянинг контакт ва диска каби икки тури мавжуд.

МЕТАТЕЗА

Ундошларнинг комбинатор ўзгаришларига алоқадор бўлган сўзлараро товушларнинг ўрни алмашиб келиши ҳодисаси — метатеза (<грек. metathesis — ўрн алмаштириш) сўзлашув нутқида, шеваларда кўп учрайди: турпоқ < тупроқ, айҳон < аҳён, пухса < нусқа, ўшхаш < ўхшаш, тешкирди < текширди, айналип < айланаб, қийланди < қийналди, қийғир < қирғий, кундуч < кунжут ва ш. к.

Метатеза ҳам контакт ва дискат турларга бўлинади.

ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия грекча orthos — тўғри + eros — нутқ сўзларидан тузилган бўлиб, тилшуносликнинг адабий талаффуз нормаларини ўрганувчи бўлими.

Ўзбек тили орфоэпияси деганимизда тўғри талаффуз қоидалари системасини тушунамиз.

Адабий тилимиз талаффуз нормаларини белгилашда марказий шаҳар шевалари ва унга яқин бўлган айрим қишлоқ шеваларига таянамиз.

Ўзбек тили жуда мураккаб ва кўп шевага бўлгани учун ҳозиргача уларни мукамал ўрганиб, талаффуз нормаларимизни тўла ишлаб чиққанмиз дея олмаймиз. Лекин шунга қарамай, сўнгги йилларда марказий шаҳар шеваларининг ўрганилиши талаффуз нормаларини ишлаб чиқиш имкониятига йўл очиб берди. Айниқса, ўзбек тилининг қарлуқ лаҳжасига бағишланган монографиянинг яратилиши бу соҳада катта аҳамиятга эга бўлди.¹

Ўзбек адабий тилининг талаффуз нормаларини белгилашда Тошкент тип ва Фарғона тип шевалар етакчи рол ўйнайди.

Тошкент тип шевалар адабий тил нормаларини белгилашда асосан фонетик хусусиятлари билан таянч рол ўйнаган бўлса, Фарғона тип шевалар эса айрим морфоло-

¹ Шоабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Фан, Ташкент, 1983.

гик кўрсаткичлари билан иштирок этган. Бошқа ўзбек шевалари ҳам ўзбек адабий тили учун намуна (ўртак) бўладиган баъзи бир хусусиятлари билан қатнашганлар. Сўзнинг талаффуздаги шакли ёзувдаги шаклига доим баробар келмади: батист > батис, бақувват > бақуват, буюм > буйим, гавда > говда, даромад > даромат, дўст > дўс, тўқмоқ > тўқмоғ, хурсанд > хурсан, кутубхона > кутупхона, одоб > о:доп, хина > хына, қасддан > қас-тан, автор > афтир, авторучка > афторучка ва ш. к.

АЙРИМ УНЛИЛАР ТАЛАФФУЗИ

И унлиси: қ, ғ, х товушлари билан ёнма-ён келганда тил орқа ы га мойилроқ айтилади (қирқ, қиз, қиш, фирром, ғишт, хизмат, хина); вишка, виставка, виговор, вожатий, сир каби сўзларда русча ы тарзида айтилади.

у унлиси. 1) —ув, —увчи аффикслари таркибида чўзиқроқ айтилади: ўқув, ўқувчи, ёзув, ёзувчи, тўқув тўқувчи; 2) русча — интернационал, сўзларнинг урғули бўғинида чўзиқроқ айтилади: музика, коммуна, группа, конституция; 3) тил орқа ундошлари билан ёндош келганда тил орқа, қаттиқ унли каби айтилади: қум, хум, хумор, қурғоқ, қуш ва ш. к.

ў унлиси. 1) қ, ғ, х ундошларидан сўнг қаттиқ, к, г ундошларидан сўнг юмшоқ талаффуз этилади: ғўза, ғўра, қўриқ, қўшиқ, қўй, хўрда, гўзал, кўнгил, кўз, кўл; 2) русча — интернационал бокс, бомба, батон, доктор, зоптик, мода, рота, ромба каби сўзларнинг урғули бўғинида ҳам ў айтилади (зўнтик, бўкс, дўктир каби).

э унлиси: 1) сўз ва бўғин бошида кенгроқ айтилади: эчки, экин, эрта, поэзия; 2) русча — интернационал сўзлар таркибидаги урғусиз бўғинларда торроқ (и товушига яқин) айтилади: инженер > инжишер, телефон > тил(и)фон, адрес > адрис, меню > мнню.

а унлиси. 1) аъло, маъно, таъна, таъсир, аъзо каби арабча ўзлашма сўзларда чўзиқ айтилади (а:ло, ма:но, та:на, та:сир, а:зо каби).

о унлиси. 1) к, г товушларидан кейин юмшоқ, қ, ғ, х ундошларидан сўнг қаттиқ айтилади: (косиб > косип, Комил, гоҳ, қор, ғор, наққош, хона; 2) русча — интернационал сўзлардаги о урғули бўғинида ўзбекча о дан торроқ (том, опера, ток, область, нота), урғусиз бўғинида баъзан а ва қисқа и тарзида айтилади: комсомол > камсамол, самолёт > самалёт, директор > директир, трактор > трактир.

Айрим ундошлар талаффузи

1. Жарангли д товуши сўз охирида жарангсиз т ай-тилади: завод>завот, обод>обот//авот, шод>шот.

2. Портловчи б икки унли орасида сиргалувчи в тарзида айтилади: бора бер>боравер, ёзабер>ёзавер, кета бер>кетавер.

3. Русча — интернационал сўзларда қўлланадиган лаб-тиш в сўз охирида жарангсиз ф тарзида айтилади: актив>актиф, пассив>пассиф, устав>устаф, коллектив>коллектиф.

4. Таркибида нг ундоши бўлган кўнгил, янги, дангал, енгил, кенгаш каби сўзлар талаффузида шу ундошдан кейин бир г орттирилади: кўнгил, енгил, дангал ва бошқалар.

5. Айрим диалектлардаги каби феълларда ундошларнинг туширилиши орфоэпик нормага кирмайдн: кел>ке, ол>о, бўлмайдн>бўмийди ва ш. к.

ГРАФИКА

Графика грекча grafike — ёзув дегани бўлиб, нутқ товушларини маълум белгилар орқали ёзувда берилиши системасидир.

Графика алфавитдаги ҳарфлардан ташқари, ўнта ти-ниш белгиларини ҳам ўз ичига олади. Ўзбек халқи ўзининг турли тараққиёт даврларида араб (VIII асрдан XX асрнинг 1929 йилигача), латин (1929—1940 йилларда) ва ниҳоят рус графика (1940) ларидан фойдаланиб келган.

ОРФОГРАФИЯ

Орфография грекча orthos — тўғри ва grapho — ёза-ман сўзларидан тузилган. Тилимиздаги сўзларни, унинг таркибий қисмларини тўғри ёзиш, бош ҳарфларни тўғри ишлатиш ва бўғин кўчириш қоидалари орфография баҳсида ўрганилади. Орфографиянинг қуйидаги принциплари бор.

Фонетик принцип. Тилдаги сўз ва аффикслар оғзаки нутқда қандай айтилса, шундай ёзишни талаб қиладиган принципдир. Бу принципга кўра адабий талаффузда сўз қандай нутқ товушларидан тузилган бўлса, бу товушлар ёзувда ўзига хос ҳарфлар билан ифодаланади. Масалан, ўлашма щетка, отпуск, пропуск, киоск, танур, жамъ сўзлари ўзбек тилида чўтка, отпуска, пропуска,

кпоска, тандир, жам каби талаффуз этилади ва шу тарзда ёзилади. Нутқ товушларининг ёзилиши ҳамма вақт адабий талаффузга мос келмайди. Масалан, ўтган ва кетди сўзларидаги г, д оғзаки нутқда к, т тарзида айтилади, лекин булар ўз ҳолича г ва д ҳарфлари орқали ёзилади. Шунга кўра, фонетик принципга тўла амал қилиб бўлмайди.

Морфологик принцип. Бунда сўзнинг морфологик тўзилиши, яъни ўзак-негиз ва аффиксларнинг хусусиятлари, уларнинг ёзувда бир хил шаклини таъминлашни назарда тутилади. Масалан, китоб, мактаб сўзларининг охиридаги б товуши жарангсиз п айтилса ҳам аслига мувофиқ б ёзилади. Шунингдек, кўплик аффикслар; келишиқ аффикслари —нинг, -ни, -да, -дан, -га, феъл аффикслари -ган, -гани, -гунча кабилар қайси хилда айтилишидан қатъи назар, имлода юқоридагидай бир шаклда ёзилади.

Морфологик принцип етакчи принцип ҳисобланади.

Тарихий принцип. Бу принцип талабига кўра, сўзлар ҳозирги талаффузига мос келмаса ҳам, қадимдан ўзлашиб қолган шаклида ёзилади. Масалан: бобо, бодом, бозор, доно, жонон, нордон, овоз, омон, олов, сомон, похол, соқол, тоғора, қозоп каби сўзларнинг иккала бўғинида ҳам о талаффуз этилади. Тарихан шу характердаги сўзларнинг айримларида биринчи бўғинида а ёзилади: сарой, жаноб, тарнов, шамол, баҳор, хазон, ҳалол, ҳалок, ҳаммом каби.

Тарихий принцип араб графикаси асосидаги эски ўзбек ёзувида ишлатилган сўзларнинг имло шаклини ҳозирги ёзувимизда айнан сақлашни нормалаштиради. 1. -бон, -боз аффикслари (талаффузда-вон, -воз бўлса ҳам); боғбон, меҳрибон, ишқибоз, беданабоз. 2. (— ар) аффиксининг эски формаси —ур ҳозир ҳам маънони таъкидлаш, кучайтириш учун ишлатилади: Муқаддас вазифа этилур адо (А. Умарий). 3. Навоий айтилади ва ёзилади; 4. Ҳозирги формаси каптар билан бирга тарихий формаси кабутар ҳам ёзилади.

ЎЗБЕК ЁЗУВИ ТАРИХИДАН МАЪЛУМОТ

Ўзбек халқининг ёзув маданияти тарихи жуда узоқ даврларга бориб тақалади. Ота-боболаримиз жаҳоннинг бошқа халқлари сингари энг қадимги пиктографик (расм ёзуви) ва идеографик (тушунча ёзуви) ёзувларидан фойдаланиб келганлар. Ундан кейин Ўзбеклар Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар билан бирга хоразмий, суғдий, руший,

уйғур, араб, лотин ва рус алфавитлари асосидаги ёзувлардан фойдаланган эдилар.

Ёзув инсоният маданияти тараққиётида катта аҳамиятга эга. Агар тил кишиларнинг бир-бири билан муносабатда бўлишида энг зарур восита бўлса, ёзув ҳам шунчалик аҳамиятга эга. Кишилар ёзув воситаси билан мақсадларини бошқаларга етказадилар, ёзув туфайли кишиларнинг фикрлари бир умрга сақланиб қолади. Шундай қилиб, ёзув инсоният маданиятининг нутқдан кейинги ютуқларидан биридир. Шу сабабли қадимги замонларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган қабила ва элатларнинг сўзлашган тили ва ишлатган ёзуви биз учун фоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўзбек халқининг минг йилдан ортиқ давр ичида яратган адабий, тарихий, географик ва умуман маданий мероси араб алфавити асосидаги ёзувда бизга етиб келган. Араб алфавити асосидаги ёзув бошқа ёзувларга нисбатан ўзбек халқи, шунингдек Ўрта Осиё халқлари орасида кенг миқёсда тарқалди, жуда сингиб кетди ва 1929—1930 йилларгача қўлланиб келди. Араб алфавити дастлаб икки турли бўлган: биринчиси — **куфий**, иккинчиси — **наسخ**.

Араблар исломгача, асосан, куфий ёзувидан фойдаланганлар. VII асрдан бошлаб эса نسخ ёзуви кенг қўлланган. Куфий ёзуви мачит, мадраса, мақбара, қаср, пул ва бошқа ёдгорликлардагина сақланган.

Араб алфавити асосидаги эски ўзбек ёзуви ўзбек тили табиатига унчалик мос бўлмаган, мураккаб ва қийин ўрганиладиган ёзув системаси бўлган. Бу алфавитда савод чиқариш масаласи ҳам анча қийинчилик туғдирган. Ана шу алфавит асосидаги ёзувнинг мураккаблигини кўриб, уни ислоҳ қилиш, соддалаштириш ёки бошқа бир алфавитга кўчиш учун интилиш XVI асрдан бошланган бўлиб, XIX аср охириларигача авж олган эди. Биринчи бўлиб Бобур ўзининг «Хатти Бобирий» алфавит системасини яратган ва араб ёзувини соддалаштириш ҳамда ислоҳ қилиш йўлларини кўрсатиб берган эди. XVI аср оламида бу ҳаракатнинг амалга ошиши мумкин эмас эди.

Араб алфавити негизида тузилган ёзувни ўзгартириш, туркий тиллар ва умуман шарқ тиллари табиатига яқинлаштириш соҳасида кўп ишлар қилган киши улуғ озарбайжон мутафаккири Мирза Фатали Охундов бўлган. М. Ф. Охундов араб ёзувини янги фан-техника, янги маданият, умуман кўпчилик халқнинг саводхонлигини таъминлашда ноқулайлигини исботлаб, янги алфавитга кўчиш зарур, дейди.

У асосан, лотин, қисман рус алфавитига суяниб, ўзининг янги алфавит системасини яратган эди. М. Ф. Охундов тузган янги алфавит йўналишлари Туркия, Эрон каби мамлакатларда муҳокама қилинди. Лекин XIX аср шароитида Охундовнинг бу прогрессив ҳаракати реакцияон кучларнинг қаршилигига учраб, муваффақият қозонолмаган эди. У дўсти Мирза Мелқумхонга ёзган хатида: «Бутун дунё халқлари менга қарши чиқсалар ҳам, алифбени илдизидан ислоҳ қилиш фикридан қайтмасман. Чунки кундап-кунга араб ҳарфларининг яроқсизлигига қаноат ҳосил қиламан», дейди.

Шуниси характерлики, араб алфавити асосидаги эски ёзув ноқулайроқ ёзув бўлишига қарамай, ислом тарқалган жойларда неча асрлар давомида ишлатилиб келинган эди. Улуғ алломалар ва ёзувчилардан Ибн Сино, Алхоразмий, Алфаробий, Алберуний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Носир Рабғузий, Аҳмад Яссавий, Лутфий, Отоий, Саккокий, Юсуф Амирий, Яқиний, Гадоий, Навоий, Бобир, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Турди, Гулханий, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Комил қабилар ўзларининг асарларини ана шу араб графикаси асосидаги ёзувда яратганлар.

Шунинг учун ҳар бир зиёли киши ўтмиш маданияти ёдгорликлари ҳақида фикр юритишдан олдин араб ёзувини билмоғи керак. Айниқса, филологлар, журналистлар, тарихчилар учун бу ёзувни ўрганишгина кифоя қилмайди, балки бу ёзувда яратилган қўлёзма, тошбосма ва литография йўли билан нашр қилинган асарларни бемалол ўқий олишлари ҳам зарур.

Шўро даврида бу ёзув системаси 13 йил ишлатилди. 1922 йилда араб алфавити асосидаги эски ўзбек ёзуви реформа қилинди. Яъни илгари ёзувда ушлилар туширилиб ёзилган бўлса, эпидиликда қўшиб ёзиладиган бўлди. Бу нарса ўқув-ўқитув ишларини олиб боришда, саводхонликни таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Шўро даврида узоқ ўтмишдан бери қўллалиб келган, ислоҳ қилингандан кейин анчагина соддалашган араб алфавити негизда тузилган эски ўзбек ёзувидан қутулмасдан ва янги ёзувни яратмасдан туриб, ўзбек адабий тилини равнақ тонтириниш мумкин эмас, дейовчи «раҳбарлар» ва «олимлар» кўпайиб қолди. Ниҳоят араб графикасидаги эски ўзбек ёзуви жамият ва унинг маданий талабларига жавоб бераолмайди деб топилди ва янги бир алфавитга ўтиш масаласи келиб чиқди.

Натижада, 1929 йилда янги латинлаштирилган алфа-

виг асосидаги ёзувга ўтилди. Бу алфавитнинг дастлабки вариантида бир қатор камчиликлар бўлган эди.

Жумладан, умумхалқ ўзбек тили ва етакчи марказий шаҳар ва унга яқин қишлоқ шеваларининг характерли хусусиятларига эътибор қилинмаган эди. Сингармонизм ҳодисаси етакчи принци (темир қонун) қилиб, ўзбек имлосига асос қилиб олинган эди. Шундай қилиб 9 унли фонема (а, ɨ, е, о, у, и, і, ь, е) га эга бўлган қипчоқ лаҳжасига кирувчи шевалар таянч шева қилиб олинган ва Самарқанддаги тил, имло ва терминология конференциясининг қарорига кўра 9 унлили латинлаштирилган ўзбек алфавитига мослаштирилган янги имло қоидалари қабул қилинган. Лекин ўзбек орфографиясида сингармонизм қонунининг бузилиши ва 9 унли товушнинг мавжудлиги, ўзбек халқининг тўла саводхонлигини таъминлаш ҳамда ўқув-ўқитув ишларини муваффақиятли олиб боришда катта қийинчиликлар туғдирган эди. Шунинг учун 1934 йилнинг январь ойида Тошкентда орфография ва терминология масалалари бўйича биринчи республика конференцияси латинлаштирилган ўзбек алфавитига ўзгартишлар киритиб, е, у, ь, (ў, уь, ы) ҳарфларини чиқариб ташлашга қарор қилди. Конференция қарорига мувофиқ 6 унли товушига эга бўлган ўзбек алфавитига мослаштириб тузилган имло қоидалари жорий қилинган эди. Бироқ қондада о (о) ҳарфининг ишлатилиши доирасини чегаралаб қўйиб, ўзбек орфографиясини анча чалкаштирган эдилар.

Шунга қарамай, латинлаштирилган янги алфавит ўзбек халқининг кўпгина қисмини саводхон қилишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Умуман, латинлаштириш Ўзбекистонда, шунингдек Шарқда «маданий революция» бўлган эди. Латин алфавити ўзбек тилининг табиатига анчагина мос эди. У 1940 йилгача қўлланди.

1940 йил май ойида чақирилган Ўзбекистон ССР Олий Советининг III сессияси 35 ҳарfli янги ўзбек алфавити проектини муҳокама қилди.

Ўзбекистон Олий Совети Президиуми 1940 йил 8 май қарорида ўзбек ёзувини латинлаштирилган алфавитдан рус графикаси асосидаги янги алфавитга кўчирилишини расмий қонунлаштирилди.

СЎЗ ЯСАЛИШИ

Сўз ясалиши тилшуносликнинг фонетика, лексикология сингари мустақил қисмларидан бўлиб, янги сўз

ясалиши, сўз яшаш усуллари билан алоқадор ҳодисаларини ўрганади.

Ҳозирги ўзбек тилида сўз, асосан, икки усул билан ясалади: 1) аффиксация усули; 2) синтактик усул.

Аффиксация усули билан сўз яшаш ўзбек тилида асосий ўринни эгаллайди. Ана шу йўл билан жуда кўп сўзлар ясалади. Яъни сўз ўзак-негизига ясовчи аффикслар қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилиш аффиксация усули билан сўз яшашдир. Буни морфологик усул ҳам дейилади. Масалан, элчи, эмчи (<эм+чи — табиб), қизиқчи (<қизи+қ+чи), лопчи (лоп+чи), тўқсон бешинчи (<тўққиз ўн бешинчи — кўк чойнинг юқори нави), қизилча (лавлагини нави), ширинча (қасаллик номини, тошма), кўрпача (ичига пахта солиб қавилган, ўтирилладиган жойга тўшалладиган махсус предмет), Зебоcha (аёл киши исми), кўкча (қовун нави), Кўкча (кўкаламзор жой номи), кўкча (қўл тирноқлари орасига чиқадиган яра номи), яшил (<йаш+ыл), қизил (<қыз+ы+л) ва ш. к.

Юқорида келтирилган мисоллардаги айрим аффикслар ҳозирги тилимизда ўзак-негиз таркибига сиғиб кетиши натижасида уларни таркибий қисмларга ажратиш бўлмайди (қизил, яшил каби). Шунга кўра уларни тарихий сўз яшатиши нуқтаи назардангина анализ қилинганда морфемаларга ажратиш мумкин.

Икки ва ундан ортиқ сўзларнинг қўшилиши синтактик усул билан сўз яшатишидир. Бунда қўшма ва жуфт сўзлар ҳосил бўлади: оққуш, қизилиштон, кўкқарға (қуш номлари), ойболта, йўлбошчи, гултожихўроз, гулбеор, енгилтабиат, Учтепа, Сотволди, Худойберди, кўча-кўй, катта-кичик; борди-келди, тоғ-тош, ош-пош, ота-она, сепки-секин, қозон-товоқ ва ш. к.

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК ТУЗИЛИШИ

Сўзлар тилимизда ўзак ва аффикслардан иборат маъноли қисмларга ажратилади.

Ўзак. Сўзнинг асосида ётган лексик маънони билдирадиган, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган туб шаклидир. Масалан: киши, бола, тил, дарахт, кўк, тоғ, тез, бер, юр, уч, ўн, минг каби.

Қўшма сўзлар икки ва ундан ортиқ ўзакдан тузилиши мумкин. Масалан, белбоғ, ўринбосар, Бешқайрағоч, бугун, туяқуш, босиболди (қовун нави).

Ўзақлар ҳозирги ўзак ва тарихий ўзак бўлиши мумкин. Айрим сўзлар борки, улар қадимги туркий ва эски

ўзбек тилларида бошқачароқ формада қўлланган бўлсалар, ҳозирги тилимизда ажралмас қисмга — бир ўзак ҳолига келиб қолганлар: бугун (<бу-кун), яхши (<йақ+ыш+ы), яша (<йаш+а), яшил (йаш+ыл), уял, уят (v +л, i +т — икки негиз), ўрган (<Ог+рә+н), ёмғир (<йан+мур>йағ+мур), кишан (<эш+кә н) ва ш. к.

Негиз. Ўзакка ясовчи аффикслар қўшилиши натижасида ҳосил бўлади: ишчи, ишла, ақлли, сифатдош, иўлдош, қизиқ, бузиқ каби.

ОТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

-чи аффикси жуда сермахсул бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тили, эски ўзбек тили ва шеваларимизда асосан шахс оти ясайди: пичоқчи, қурувчи, темирчи, хизматчи, шарҳловчи, қилчи (сартарош — арх.).

-чи аффикси жой оти, нарса — парараңдалар оти, негиздан англашилган белги ва хусусиятга эга бўлган отлар ясаши мумкин: Келарчи, Балиқчи, Қовунчи, Терговчи (жой номлари), чахчи, балиқчи (қуш номлари), эртачи — эрта етиладиган ҳосил.

-лик аффикс белги, жой, нарса отларини ясайди: дўстлик, шаҳарлик, тошкентлик, йиғитлик, ўқитувчилик каби.

-чилик: чорвачилик, ғаллачилик узумчилик, тўқчилик каби.

-гарчилик: ёгингарчилик, лойгарчилик, одамгарчилик.

-истон (-стон) аффиксиди жой оти ясайди: Туркмашистон, Гулистон, Гуржистон, қабристон.

Юқоридагилардан бошқа -к (-ик; -ак), -қ (-ўқ, -иқ, -оқ), -м (-им, -ум), -ма, -ин// -ун каби от ясовчи аффикслар, -зор, гоҳ, -дон, -хона, -обод, -нома сингари от ясовчи аффиксидлар ҳам тилимизда кенг қўлланади.

СИФАТ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

-ли аффикси энг маҳсулдор аффикс бўлиб, асосан, ўзак орқали ифодаланган нарсага эгалликни, бирор ҳаракатга яроқликни жойга ёки пайтга муносабатин билдиради: мевали дарахт, сепли қиз, маслаҳатли иш, тажрибали ўқитувчи, ақлли бола, болали уй ва ш. к.

-ба аффикси: баҳайбат, бақувват, бамаъни, бадавлат.

-но аффикси от ва белги билдирувчи сўзлардан сифат ясайди: нотўғри, номаълум, номард.

-агон аффикси феъллардан сифат ясайди: ётагон, қопагон, билагон.

-ки (-қи) аффикси феъл ва тақлидий сўзлардан сифат ясайди: Жизз(а)-ки, сайра-қи — сайроқи, буз(у)-қи, вайса-қи, йиғлоқи.

-ий, -вий: ахлоқий, оилавий, ғоявий.

-аки: хомаки, йўлаки (зиёфат), даҳанаки.

РАВИШ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

-ча аффикси ёрдами билан от, сифат, олмош, сифатдош ва равишнинг ўзидан равиш ясалади: ўқиганча билади, йигитча ишлайди.

-ларча: телбаларча қаҳрамонларча.

-дай (-дек): оғзи пулдай, ичи хумдай, тоғдай, арслондек.

-лаб: яхшилаб, авайлаб.

-н (-ни): қийин, ёзин, яширин.

-инча: кўпинча, яширинча.

-лай (-лайн): бутунлай, бутунлайин.

ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

-ла аффикси энг маҳсулдор формантлардан бўлиб, асосан, от ва феълдан, шунингдек сифат, равиш, сон, олмош, ундовлардан феъл ясайди:

1) отлардан: бош-бошла, сўз-сўзла, қиш-қишла, тертерла ва ш. к.

2) сифатлардан: қора-қорала, оқ-оқла, паст--пастла, енгил-енгиллади;

3) олмошдан: сиз-сизлади, сен-сенлади;

4) феъллардан: қув-қувла, чўк-чўккалади каби.

-(и) к// (-и) қ: бир-бириқ, ич-ичиқ, кеч-кечиқ, йўл-йўлиқ.

-ра аффикси тақлид сўзлардан феъл ясайди: маъра (<ма—эчки товушига нисбатан), ҳангра (<ҳанг—эшак товушига нисбатан), гувра (чақалоқнинг гапиришга ҳаракат қилиб, гув-гув деб чиқарган овозига нисбатан), ҳўнгра каби.

ГРАММАТИКА

Грамматика икки қисмдан — морфология ва синтаксисдан иборат.

МОРФОЛОГИЯ

Морфология сўзи грекча морфе—шакл, логос—сўз, таълимот дегани. Морфология сўзларнинг тузилиши, ўзгариши ва туркумларга ажралиши ҳақидаги қонуният-

ларини ўрганадиган грамматиканинг бўлагидир. Шунга кўра морфологияни сўз шакллари ҳақидаги таълимот дейиш мумкин.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

Тилдаги сўзларнинг маъно ва грамматик формалари жиҳатдан ўхшашликларига кўра гуруҳларга (туркумларга) ажратиш сўз туркумлари дейлади.

Сўзларни туркумларга ажратишда, дастлаб, маъно ифодаси, морфологик хусусиятлари ва гапдаги вазифаси ҳисобга олинади.

Ўзбек тилида сўзлар семантик, морфологик ва синтактик белгилари асосида қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: 1) мустақил сўзлар; 2) ёрдамчи сўзлар; 3) модал сўз; 4) ундов ва тақлид сўзлар.

Мустақил сўзлар қуйидаги туркумларга бўлинади: 1) **от** — предметлик тушунчасини билдирувчи сўзлар: китоб, қалам, дафтар, бола, тоғ, ер, гўзаллик, севи, осмон, бўрон, Тошкент; 2) **сифат** — предмет белгисини билдиради: оқ, қизил, катта, ширин, новча, баланд; 3) **сон** — предметнинг сонини (саногини) билдиради: беш, ўн, юз, учинчи, бешови; **олмош** — от, сифат, сон сингари сўзлар ўрнида қўлланувчи, умумлаштирувчи харақтерига эга бўлган сўзлар: мен, ҳамма, биз, қандай, қачон, қанча, фалон, ким, нима. ўша; 4) **фeъл** — ҳаракат-ҳолат билдиради: ишла, ёз, ўқи, ухла, айт, кел; 5) **равиш** — ҳаракат белгисини билдиради: эрта, кеч, тез, секин, оз, кўп, бирдан ва ш. к.

Ёрдамчи сўзлар грамматик маънога алоқадорлиги ва гапдаги вазифасига кўра уч алоҳида туркумга бўлиндилар: кўмакчи, боғловчи, юклама.

Модал сўз. Сўзловчи фикрининг воқеликка бўлган муносабатини ифодалаш учун хизмат қиладиган сўзлар — модал сўзлар дейилади.

Сўзловчининг бундай муносабати ишонч, аниқлик, гумон, тахмин, хоҳиш, хоҳламаслик, иккиланиш, кучайтириш, таажжуб каби маъноларни билдириш орқали амалга оширилади. Масалан, тузук, маъқул, дуруст, хўп, майли, хайрият, ахир, эҳтимол, шекилли, чамаси, керак, зарур, рост, ниҳоят, хусусан балки, қисқаси, хуллас ва ш. к.

Ундовлар ва тақлид сўзлар. Тилимиздаги ҳаяжонланмиш, ҳайрон қолиш, ғазабланиш, афсусланиш, қайғу-ҳасратларга берилиш; жониворларни ҳайдаш, турғизиш, ётқизиш учун қўлланадиган хилма-хил ҳис-туйғуларни

ифодаловчи сўзлар — ундовлар дейилади: ҳай-ҳай, бай-бай, эҳ, яша, баракалла ва ш. к.

Тақлид сўзлар бизни қўршаб олган оламдаги жонли ва жонсиз предметлар овозига тақлид қилиш ҳамда нарсаларнинг ҳаракати ва образига тақлид қилиш орқали юзага келади: қиқир-қиқир (гўдакнинг кулиши), гоқ-гоқ (ғоз товушига тақлид), вот-вут (карнай овозига тақлид) каби.

ОТ

Предметлик тушунчасини билдириб, шу маънони сақлаган ҳолда, сон, эғалик ва келишиқ билан турланадиган сўзлар от дейилади. Масалап: ўқувчи, ўқувчилар, ўқувчиларимиздан, ўқувчиларга, ўқувчиларни каби.

От ким? нима? сўроқларига жавоб бўлади. От ганда бош бўлак, иккинчи даражали бўлак, ўрни билан, ундалма бўлиб келади. От лексик маъносига кўра турдош, атоқли, конкрет, абстракт, якка ва жамловчи отларга ажралади. Масалап: ота, бола, ер, осмон, тоғ, тош, дарё, ҳайвон, пиёз (турдош от); Тошкент, Себзор, Тахтапул, Миразиз, Ермат, Мазлума, Бобир, «Гулистон» журнали, «Жимжитлик» романи, «Ўртоқ» фабрикаси (атоқли от); қалам, дафтар, китоб, пиёла, патнус, чойшак (конкрет от); гўзаллик, яхшилик, бахт, севги, кўнгил, ўй, фпкр, онг (абстракт от); халқ, қўшин, гала, тўда, эл (жамловчи от) ва ш. к.

ОТЛАРНИНГ БИРЛИК ВА КўПЛИК ФОРМАЛАРИ

Сон категорияси от туркумининг энг асосий белгиларидан ҳисобланади. Отларда икки хил сон формаси бўлиб, улар бирлик ва кўпликдан иборатдир.

Сон категориясининг умумий маъноси, унинг моҳияти барча тилларда бир хил. Аммо сон билдирувчи сўзнинг ифода воситалари, қўлланиши ҳар бир тилда ўзига хос формаларга эга.

Энг қадимги замонларда сон категорияси жуда содда маънони билдирган. Даврларнинг ўтиши билан аста-секин тилнинг грамматикасида мураккаб ва мавҳум маъноларда ишлатилади.

Сон категорияси аниқ ва мавҳум маъноларни билдириши билан бирга яққаликли ва жамлиқни кўрсатиб келади. Масалап, одам, Ҳалима, Миразиз, от, қум, дарахт, олма каби отлар ёлғиз предметни ифодалайди; халқ, пода, армия (қўшин) каби отлар жамлик маъносини; шодлик, гўзаллик каби отлар мавҳум маънони

англатади, асосан, бирликда қўлланади. Агар буларга кўплик форманти—лар қўшилса, маъно кучайтирилади ва аниқ ажратиб, бўлиб кўрсатилади. Шодликлар дега-нимизда, шод хабарлар, шод ҳодисалар тушунилади. Шун-га кўра айтишимиз мумкинки, бирликдаги отлар ўрни билан кўплик ва жамликни ҳам билдиради.

Бирлик ва кўплик бир-биридан ажралмайдиган бир-бирининг таркибига кирадиган тушунчалардир, кўплик-нинг таркибида бирлик бўлгани сингари бирликнинг тар-кибида ҳам кўплик бордир.

Ҳар бир турдош от янги маънода қўлланиб, белги-ланмаган сонни англатаберади.

Умуман, бирлик ва кўплик бир-бирлари билан мус-таҳкам боғлиқдир. Сон категориясининг асосий негизини отлардаги кўплик ташкил қилади.

Ўзбек адабий тилида отлардаги кўплик тушунчасини ифодалайдиган форма— лар аффиксидир. Масалан, китоб-китоблар, мева-мевалар, орзу-орзулар, бахт-бахтлар, боғ-боғлар ва ш. к.

ЭГАЛИК ФОРМАСИ

Эгалик аффикси маълум бир отнинг иккинчи бир от билан ёки кишилик оломшлари билан алоқасини кўрса-тади ва гапдаги маънони конкретлаштириб, қарашлилиқ тушунчасини реаллаштириб келади.

Эгалик аффикси ўзбек тили ва умуман туркий тил-ларга хос бўлган форма бўлиб, предметнинг уч шахс-дан биттасига қарашлигини билдиради.

ЭГАЛИК АФФИКСЛАРИ ТАБЛИЦАСИ

Шахс	Сон	Бирлик		Кўплик	
		Унлидан кейин	Ундош-дан кейин	Унлидан кейин	Ундош-дан кейин
I. шахс (сўзловчи)		-м	-им	-миз	имиз
II. шахс (тингловчи)		-нг	-нинг	-нгиз	ингиз
III. шахс (ўзга)		-си	-и	-си	и
I. шахс		болам	китобим	боламиз	китобимиз
II. шахс		боланг	китобинг	болангиз	китобингиз
III. шахс		боласи	китоби	боласи	китоби

Эгалик аффиксининг III шахс формаси айрим сўзларда қават (қўшалоқ) келиши мумкин. Масалан: қизларни иккаласи ҳам бир-бирисидан қолишмайди; Маратнинг синглиси Москвада ўқир экан. Биринчи мисолимиздаги -си аффикси туширилиб қолдирилса, ҳам, маънога зарар етмайди. Аммо иккинчи мисолдаги (синглиси) -сини тушириш мумкин эмас. Чунки уни сингли ўқийди формасида қўлланмайди.

Бу хусусият қадимги туркий ва эски ўзбек тилларида, ўзбек шеваларида, уйғур ва қирғиз тилларида ҳам учрайди.

КЕЛИШИК ФОРМАЛАРИ

Келишиклар отнинг отга ёки от ва отлашган сўзнинг феълга боғлаб, гап қурилишида унинг бўлаклари ўртасидаги муносабатларини реаллаштириб келади.

Отнинг синтактик вазифасидан келиб чиқадиган грамматик маъно келишик аффикслари — -нинг, -ни, -га, -да, -дан билан ифодаланади.

Ўзбек тилида олтига келишик бор: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги.

СИФАТ

Сифат предметнинг белгисини билдирадиган сўзлар бўлиб, қандай? қанақа? сўроқларига жавоб бўлади ва гапда асосан аниқловчи (сифатловчи), кесим, баъзан ҳол вазифасида келади.

Сифатларни маъно хусусиятларига кўра қуйидагича группалашимиз мумкин:

1. Ранг-тус билдирувчи сифатлар: оқ, қора, қизил, сариқ, зангори: бўз ранг /бўз (рус. непельный цвет), анор гули, пушти, ним пушти, новотранг//новоти, нофармон (тўқ бинафша), олачипор ва бошқалар.

2. Шакл-ҳажм, ўлчов билдирувчи сифатлар: катта, кичик, кенг, баланд, юмалоқ, ясси ва ш. к.

3. Маза-там билдирувчи сифатлар: нордон, ширин, аччиқ, шўр, бемаза, чучмал, тахир каби.

4. Характер ва хусусият билдирувчи сифатлар: яхши, ёмон, тиринчоқ, очкўз, писмиқ, невогар, хушфеъл, одобли, дам ва бошқалар.

Кишиларнинг белги-хусусиятларини билдирувчи сифатларга эчкисоқол, шаҳлокўз, соқов, кар, чўтир, тиртиқ, кал, пучуқ, ланг каби ташқи қиёфа ва жисмоний

Келишклар таблицаси

Келишик номлари	Келишик аффикслари	Суроқлари	Мисоллар	Гапдаги асосий вазифаси
Бош келишик	—	ким? нима? қаер?	бола, боғ, Тошкент	Эга, кесим, ундалма
Қаратқич келишиги	-нинг	кимнинг? ниманинг? қаерининг?	боланинг, боғнинг, Тош- кентнинг	аниқловчи (қаратқич)
Тушум келишиги	-ни	кимни? нимани? қаерни?	болани, боғни, Тош- кентни	воситасиз тўлдирувчи
Жўналиш келишиги	-га, ка, -қа	кимга? нимача? қаерга?	болага, боққа, Тошкент- га	воситали тўлдирувчи, ўрин ҳоли, пайт ҳоли
Ўрин-пайт келишиги	-да	кимда? нимада? қаер- да? қачон?	болада, боғда, Тошкент- да	воситали тўлдирувчи ўрин ҳоли, пайт ҳоли
Циқши келишиги	-дан	кимдан? нимадан? қа- ердан? қачондан?	боладан, боғдан, Тош- кентдан	пайт ҳоли воситали тўл- дирувчи, ўрин ҳоли

камчиликларни билдирувчи сифатларни ҳам киритиш мумкин.

Сифатлар предметнинг белги-хусусиятини бевосита билдириши мумкин ёки бу белги — хусусиятни бир предметнинг бошқа бир предмет билан бўлган муносабатига кўра билдиради.

Аслий сифат. Бундай сифат предметнинг асл ва доимий маъносини англатади: оқ, кўк, яхши, ёмон, узун, қисқа, ёш, қари, нафис ва ш. к.

Аслий сифатлар предметнинг белгисини даражалаб кўрсатади, яъни белги билдирувчи сўз қиёсий, орттирма ва озайтирма даражада келади. Масалан: оқроқ, ошноқ, жуда оқ, ўта оқ, энг оқ, оқиш, оқимтир каби.

Нисбий сифатлар. Сифатнинг бу тури бошқа сўз туркумларидан махсус аффикслар ёрдами билан сифат ясаб, предметдаги белгини унинг бошқа предметга бўлган турлича муносабатига кўра билдиради. Мисоллар: тарихий воқеа, илмий иш, диний дунёқараш, шаҳарлик одам, қўқонлик аскиячи, эрталабки машқ, кузги экин, сиртқи ўқиш, оилавий пудрат ва ш. к.

Сифат даражалари. Ўзбек тилида сифат даражаларининг қуйидаги формалари қўлланади.

Оддий (бош) даража. Бу предмет белгисини бошқа предметдаги белгига қиёслапмаган ҳолда тўғри ифодаловчи сифат даражасидир; яхши одам, гўзал боғ, ёруғ бипо, допо чол ва ш. к.

Қиёсий даража. Сифатнинг бу даражаси бир предметдаги белгининг бошқа предметдаги белгидан камлигини ёки ортиқлигини ифодалайди. Қиёсий даража — **роқ** аффикси орқали ҳосил бўлади: каттароқ, қизилроқ, баландроқ ва бошқалар.

-роқ аффикси қиёс маъносини билдирганда чқини келишиги аффикси -дан қўшилган сўздан кейин баъзан кўра, қараганда, илсбатан, яна, тагин каби сўзларнинг келишини талаб қилади: Асал қантдан ширинроқ; Ёз қишдан яхшироқ; Намалган Марғилонга қараганда ободроқ; Улисидан кўра кичикроқ.

Айрим ҳолларда бундай конструкцияда **-роқ** ишлатилмайди: Отдан баланд, итдан паст; Улимдан қаттиқ нарса борми?

Орттирма даража. Бунда бир предметнинг белги-хусусияти бошқа предметдаги белги -хусусиятга нисбатан орттирилиб кўрсатилади. Ўзбек тилида сифатнинг орттирма даражасини ҳосил қиладиган махсус аффикс йўқ. Орттирма даража сифат фақат синтактик йўл билан ту-

зилади. Сифатнинг бу даржаси жуда, энг, гоят, ниҳоят, чунон, ортиқ каби сўзларни сифат олдида келтириш билан ифодаланади. Юсуфжон жуда қизиқ одам; Янгийўлда Очилхон энг зўр ашулачи; Ортиқ чиройли хотин ҳам баъзан дардисар (Эртақдан — вафо қилмайди маъносида); Хоразмда чунон катта қўчқорлар боқиларкан ва ш. к.

Бир сифат такрорланиб келиб, унинг биринчиси чиқиш келишигида келса, белги маъноси орттиралади. Ёмондан-ёмон одам туғилади, очиқдан-очиқ, узундан-узун, бекордан-бекор каби.

Баъзан изофали бирикма билан, яъни қаратқич келишигидаги отлашган сифат III шахс эгаликдаги отлашган сифат: марднинг-марди; ашаддийнинг-ашаддийси, сариннинг-сарини каби.

Сифатнинг орттирма даражаси белги-хусусият билдирувчи сўздан олдин III шахс эгалик ва чиқиш келишига аффиксларини олган ҳамма, барча, бари, бутун олмошларини келтириш билан ифодаланади: Афанди ҳаммасидан хунук отни танлабди (Латифадан); барчасидан ақлли қиз; баридан шудсизи — шу (шуди йўғи) ва бошқалар.

Сифатнинг кучайтирув (интенсив) формаси. Интенсив форма оддий даражадаги сифатнинг биринчи бўғиниши ўша сўзнинг тўла формасидан олдин келтириб, унга, асосан, **п**, **б**, айрим ҳолларда белги билдирувчи сўзнинг бош қисмини ҳеч ўзгартиришсиз келтириш билан ҳосил бўлади: сап-сарик, ям-яшил, қип-қизил, бўм-бўз, бут-бутун, чуп-чўқур, кап-катта ва ш. к.

Ўзбек тилида предметнинг рангини одатдагидан кучсиз қилиб, камайтириб кўрсатадиган сифат формалари — субъектив баҳо аффикслари ҳам учрайди: 1) **-иш**: кўкиш, оқиш; 2) **-мтир** (-имтир): қорамтир, сарғимтир, кўкимтир, оқимтир каби.

Белгининг кучсизлигини кўрсатувчи юқоридаги формалар асосан ранг билдирувчи сўзларга қўшилади, бош маънолардаги сифатларда улар жуда сийрак ишлатилади.

СОН

Сон ўз номини, предметнинг сон-саногини, миқдорини билдирадиган сўзлар туркумидир. Сон неча? қанча? нечта? нечанчи? каби сўроқларга жавоб бўлади.

Тарихий манбалардан маълумки, ишсон ҳаётининг дастлабки даврларида одамлар атрофидаги мавжуд пред-

метларнинг ҳисобини асосан бармоқларнинг ёрдами билан санаб билиш имкониятига эга бўлганлар.

Турк тилларидаги сон системасида дастлаб сўзлашувда бешлаб (5) санаш ишлатилган. Ундан кейин ўнлаб, сўнгра икки ўнлаб (йигирмалаб санаш) ундан кейин эса уч ўнлаб (ўттизлаб санаш), ниҳоят беш ўнлаб (элликлаб) санаш қўлланган.

Ўзбек тилида бирдан ўнбиргача ўнта сўз: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз тўққиз, ўн; ўн бирдан йигирмагача тўққизта сўз: ўн бир, ўн икки, ўн уч, ўн тўрт, ўн беш, ўн олти, ўн етти, ўн саккиз, ўн тўққиз, ўндан юзгача тўққизта ўнликни кўрсатувчи сўз: ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон қўлланади. Юзлик сонларни ифодалаш учун тўққизта сўз ишлатилади: юз (100), икки юз (200), уч юз (300), тўрт юз (400), беш юз (500), олти юз (600), етти юз (700), саккиз юз (800), тўққиз юз (900).

Булардан ҳозирги тилимизда актив ишлатиладиган сонлар 22 та: бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард. Қолган сонлар шуларнинг қўшилиувидан ҳосил бўлган.

Агар ҳозирги ўзбек тилидаги бирдан ўнгача бўлган сонларни қадимги турк тили ёзув ёдгорликларидаги сонларга ва уйғур, қорақалпоқ, қozoқ, қирғиз, олтой, хакас, тува, татар, бошқирд, озарбайжон, турк, туркман каби тиллардаги сонларга чоғиштириб кўрсак, V—VIII асрлардаги сон системаси ҳозирги сон системаси билан келиб чиқишга кўра бир хил бўлгани маълум бўлади.

Сонлар ҳарф билан ҳам, рақам билан ҳам ёзилади. Ҳозирги ўзбек ёзувида икки хил рақамдан фойдаланилади: 1) араб (<ҳинд) рақамидан ҳисоблашда, число, йилни кўрсатишда — 1, 2, 14, 1989 йил 30 январь; 2) рим рақамидан аср, ойни кўрсатишда қурултой, пленум, анжуманларнинг санасини белгилашда — XX аср, XXVII съезд, IX пленум, XX партконференция.

Сонлар маъно турларига кўра миқдор ва тартиб сонларга бўлинади. Миқдор сонлар қуйидаги гуруҳга ажратилади: 1) сапоқ сон, 2) дона сон; 3) чама сон; 4) жамловчи сон; 5) тақсим сон.

Сапоқ сон, бир турдаги предметларнинг умумий саногини билдиради. Сапоқ сон нумеративлар билан, нумеративларсиз ишлатилади. юз (киши), уч (килограмм), уч бош (қўй), икки жуфт (калиш) каби. Бу сон бошқа сонларнинг тузилишида асос бўлади.

Дона сон. предметнинг доналаб саналадиган умумий сонини билдиради. У миқдор сонга -та аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади: ўнта нон, ўттизта ўқувчи, битта ўқитувчи каби.

Саноқ сондан кейин доналикни ифодаловчи бош, нафар, дона, нусха, туп каби нумеративларни келтириш орқали ҳам доналик сон ҳосил бўлади: олти бош (қора мол), уч нафар (студент), ўн туп (кўчат), икки нусха (расм) ва ш. к.

бош нумеративи баъзан оила, одам ва узумга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин: Хўжалигимизда саккиз бош одам бор — оиласида саккиз жон бор; бир бош узум каби.

Чама сон предмет миқдорини чамалаб, мўлжаллаб саналишини кўрсатади. Чама сон тузилиши: 1) доналик сонларга -ча аффиксини қўшиш билан: қирқтача, юзтача, элликтача, ўнтача ва ш. к. 2) саноқ сонларга -лаб аффиксини қўшиш билан: ўнлаб, юзлаб, учлаб (//беш+та+лаб, уч+та+лаб); 3) саноқ сонларга -ларча (лар+ча) аффиксини қўшиш билан: юзларча, мингларча одам йиғилган; 4) чоғли, чаманли, яқин каби сўзларни келтириш билан: йигирма чоғли, ўттиз чамали, юзга яқин; 5) икки сон сўзини қўшалоқ келтириш орқали: икки-учта, бир-икки, ўн-ўн беш, битта-яримта каби.

Жамловчи сон предмет миқдорининг гуруҳини, тўдасини билдиради. Тузилиши: 1) саноқ сонларга -ов аффиксини қўшиш билан: икков, учов, тўртов, бешов, олтов, еттовимиз, ўнови, юзов ва ш. к. 2) саноқ сонларга -ала аффиксини қўшиш билан: икки-иккала, уч-учала, беш-бешала, бешаласи; 3) -овлон аффиксини қўшиш билан: икки-икковлон, уч-учовлон каби.

Тақсим сон предметлар миқдорининг бир қисмини, бутуннинг бўлагини билдиради. Тузилиши: 1) дона сон аффикси — та га чиқиш келишиги формантини қўшиш билан: иккита-иккитадан, учта-учтадан; 2) дона сонларнинг такрорланиши билан: учта-учта, бешта-бешта, тўрт дона--тўрт дона каби.

Тақсим сон таркибига каср сон ҳам киради: тўртдан бир ($(\frac{1}{4})$), икки бутун учдан бир ($2\frac{1}{2}$), юздан йигирма беш ($\frac{25}{100}$) ва ш. к.

Тартиб сон предметларнинг сирасини тартибини билдиради ва печанчи? сўроғига жавоб бўлиб келади. Тартиб сон саноқ сонлардан ясалиб, -нчи (-инчи), баъзап-ламчи аффикслари ёрдамида ҳосил бўлади: 5-синф, XX

аср, 129-уй, III курс; материя бирламчи, онг иккиламчи ва ш. к.

Сонлар ҳам от ўрнида келиб, от сингари турланадилар. Саноқ сонлар айрим ҳолда турли маънода ишлатилганда, гапда эга, кесим ва иккинчи даражали бўлак вазифасида келадилар.

ОЛМОШ

Олмошнинг сўз туркумлари ичида ўзига хос хусусиятлари бор, яъни олмош от, сифат, равиш, сон сингари предметнинг номи, белгиси, ҳаракатнинг белгиси ва предмет миқдорини аниқ кўрсатмайди. Уларнинг ўрнида қўлланиб, умумлаштирувчилик характерига эга бўлади.

Олмошлар маъносига кўра етти турга бўлинади: кишилик, ўзлик, кўрсатиш олмошлари, сўроқ олмошлари, белгилаш олмошлари, бўлишсизлик олмошлари, гумон олмошлари.

Кишилик олмошлари: мен, сен, у, биз, сиз, улар. Кишилик олмошлари келишиклар билан турланади: мени, бизнинг, менга, сиздан, унда каби.

I ва II шахсни кўрсатувчи олмошлар шахс-сон аффиксларини ҳам олади: менман, сенсан, сизсиз, каби. Кишилик олмошлари шахсни билдиргани учун гапда эга, кесим, тўлдирувчи ва қаратқичли аниқловчи вазифасида келади.

Кўрсатиш олмошлари предметларни масофага ва вақтга нисбатан кўрсатиш, белгилаш, ажратиш учун ишлатилади. Кўрсатиш олмошлари қайси? сўроғига жавоб бўлиб, кўпинча гапда сифатловчи аниқловчи вазифасида келади. Бу олмошлар қуйидаги шаклларда ишлатилади: у, бу, шу, ўша, ана, мана, мана бу, ана шу, анови (<ана у), ҳов анови (<ҳов ана у) ва ш. к.

Кўрсатиш олмошларининг бу формалари предметлар ўртасидаги яқинлик ва узоқликка нисбатан қўлланиб, бир-биридан фарқланади: Масалан: бу, шу, ана, мапа олмошлари орқали сўзловчига яқин масофадаги предметни аниқласак, ҳов анови, анови олмошлари орқали эса, жуда узоқдаги предметни тушунамиз.

бу, шу, ўша олмошлари жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари билан турланганда келишик аффиксларидан олдин бир н орттирилади: бунда, бунга, ўшандан, шундан (<эски форма бу+л+га, бу+л+да, ўшал+дан, шу+л+дан).

Сўроқ олмошлари муайян бир шахс ва предмет ҳақи-

даги сўроқни умумий тарзда билдиради. Бу олмошлар қуйидаги формаларда қўлланади: ким, нима, қандай, қанақа, қайси, қачон, қанча, неча, нечанчи. Булардан ким? нима? олмошлари отларга нисбатан ишлатилади. Қандай? қанақа? қайси? қачон? олмошлари сифат ва равишга нисбатан ишлатилади. Қанча? неча? нечанчи? олмошлари сон-миқдор билдирувчи сўзларга нисбатан ишлатилади. Ўзбек тилида сўроқ олмошларининг не//на (нима), нечук (<не-чоғ), қалай формалари ҳам кенг қўлланади: Тоғдаги юрган кийикка, мен нечук кўнгил қўяй, Сан кишини ёри бўлсанг, ман нечук кўнгил қўйя (Кўшиқдан). Қалай, ишлаб юрибсизми?

Биргалик ва белгилаш олмошлари. Булардан биргалик олмошларига ҳамма, барча, бари, жами, тугал, бутун, ялли каби сўзлар кириб, предмет ва шахсларнинг тўдасини, йиғиндисини билдиради.

Ҳамма олмоши тожик тилидан, жами олмоши араб тилидан ўтиб ўзлашган. Барча, бари олмошлари асли туркча бўлиб, бор ўзагидан тузилган (<бор+и+ча, бор+и). Бутун олмоши бут ўзагига — ун аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган туркий сўздир (<бут+ун).

Белгилаш олмоши ҳар предмет белгисини таъкидлаб, умумлаштириб кўрсатади ва ўз бирикмаларида аниқловчи сифатида қўлланади. Ҳар сўзи сўроқ олмошлари ким? нима? қанча? қандай? кабилар билан биргаликда ишлатилади: ҳар ким, ҳар нима, ҳар бир, ҳар қайси, ҳар қандай, ҳар қанча ва ш. к.

Ҳар олмоши ўзбек тилига тожик тили орқали ўтиб ўзлашган. Бу сўз морфологик жиҳатдан ўзгармайди.

Ўзлик олмоши ўз сўздан иборат бўлиб, конкрет яккаликни ажратиб белгилайди. Бу олмош кишилик олмоши ўрнида қўлланади ва уларнинг маъносини аниқлаб келади. Масалан: ўзи битта, кўзи мингта (топпишоқ — элак). Ўзингни эр билсанг, бировни шер бил (мақол); ўзим (мен ўзим), ўзинг (сен ўзинг), ўзи (у ўзи) ва ш. к.

Кишилик олмоши — ўзлик олмоши тартибида келиши мумкин: Мен ўзим келдим. Сен ўзинг келдинг. У ўзи келди. Биз ўзимиз келдик. Сиз ўзингиз келдингиз. Улар ўзлари келди.

Бўлишсизлик олмоши ўзбек тилида бошқа туркий тиллардаги сингари тожик тилидан кириб ўзлашган пнкор билдирувчи ҳеч сўзини, асосан, сўроқ олмошларига қўшилиб келиши билан ифодаланади: Ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, ҳеч қачон, ҳеч қайси, ҳеч ким, ҳеч қан-

ча ва ш. к. Баъзан нарса, бир сўзларини келтириш билан ясалади: ҳеч нарса, ҳеч бир каби.

Гумон олмошлари предмет, унинг белгиси ва сонини тахминий равишда, гумонлаб кўрсатади.

Тузилиши: 1) сўроқ олмошлари олдидан алла сўзини келтириш билан: аллаким, алланима, аллақандай, аллақайси, аллақанақа, аллақанча каби.

алла морфемаси араб тилидан туркий тилларга ўтиб ўзлашган бўлиб, асли арабча *алла* — эҳтимол, бўлса керак, балки маъноларини билдиради; 2) сўроқ олмошларига **-дир** аффиксларини қўшиш билан: кимдир, нимадир, қандайдир, қайсидир, қачондир, қанақадир ва ш. к; 3) сўроқ олмошлари ёки нарса сўзидан олдин **бир** сўзини келтириш билан: бир нима, бир қанча, бир неча, бир нарса.

Бир, биров (баъзи биров), бир вақт, бир кун каби сўз ва бирикмалар ҳам гумон олмоши маъносини билдиради.

Фалон, фалончи сўзларини ҳам гумон олмошига киритиш мумкин. Фалон олмоши эски ўзбек тилида ҳам ишлатилган: Биров куймайди сенга, эй Муқимий, мунча куймаклик, На ҳожатдир демак энди фалону фисмадон, Виктор (Муқимий). Бу сўз асли араб тилидан ўзлашган, ўзаги фалан//фулан бўлган.

ФЕЪЛ

Предметнинг иш-ҳаракат ёки ҳолатини билдирадиган сўз туркуми феълдир. Феъл нима қилди? нима қилади? нима қилашти? нима қилмоқчи? каби сўроқларига жавоб бўлади. Феълнинг энг асосий морфологик хусусияти, унинг майл, замон, шахс ва сон билан тусланишидир.

Феъллар бўлишли ё бўлишсиз ва даража формаларига эга бўлади. Феълнинг гапдаги асосий роли кесим вазифасида келишидир.

ФЕЪЛ ДАРАЖАЛАРИ

Ҳаракат-ҳолатнинг бажарувчиси билан предметга муносабатини билдирадиган феъл формалари феъл даражалари дейилади. Ўзбек тилида феълнинг беш хил даража формаси мавжуд: аниқ даража, ўзлик даража, ортирма даража, биргалик даража, мажҳул даража.

Аниқ даража. Бу даража нуль кўрсаткичга эга бўлиб, ҳаракат субъект томонидан бажарилиб, объектга ўтади: ёзди, ўқиди, сўради, айтди ва ш. к.

Авиқ даражани айрим манбаларда бош даража деб юритилади.

Ўзлик даражада ҳаракат бажарувчиси билан ҳаракат бажарилишида восита бўлган предмет (объект) бир шахснинг ўзи бўлади. Бу даража асосан — (и) н, баъзан — (и) л аффикси ёрдамида объектли феъллардан ясалади. Масалан: Остонангиз баланд экан, чиқолмасдан қоқиндим (қўшиқдан): Униси уйда ўтирса, буниси ясашиб, тарашиб чиқиб кетди; Ўз юртига келгунча, одамлардан тиланиб келибди (эртакдан); Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига (мақол); Ҳар йиқилди, янтоқ осилди (топишмоқ) ва ш. к.

Бу мисоллардаги қоқин, ясан, тарап, тилан, кўрин, йиқил, осил каби ўзлик даражадаги феъллар асли ўтимли феъллардан ясалган бўлиб, ўтимсизга айланган.

Айрим ўзлик даража феълларда даража ясовчи аффикс ўзидан олдинги -ла, -ка аффикслари билан бирикиб, мураккаб аффиксини ҳосил қилади. (-ла+н-лан, -ка+н-кан): шод+лан+моқ, жон+лан+моқ, лаззат+лан+моқ, завқ+лан+моқ, сес+кан+моқ, хумор+лан+моқ ва ш. к. Бу аффикслар қадимги вақтда алоҳида ажратилганда мустақил маъно билдирган бўлса ҳам ҳозир уларни қисмларга ажратилмайди.

Шодлан, жонлан, завқлан, сескан, хуморлан сўзларини шодла, жонла, завқла, сеска, хуморла тарзида қўллаб бўлмайди. Бу ерда даража аффикси -н эмас, балки -лан, -кан дпр.

Мажҳул даража бажарувчи шахсни авиқ билдирмайди. Бу даража феъл ўзак-негизларига асосан — (и) л, баъзан — (и) н аффиксини қўшиш орқали ясалади: ўқилди, бўлинди, ёзилди, айтилди, сўралди, олинди, қаралди, қўл қўйилди каби.

Ўзлик даража билан мажҳул даража феълларининг ясовчилари бир хил бўлгани учун уларни фақат гап мазмунига кўра фарқлаш мумкин. Масалан: у ашулага берилди (У ўз-ўзини ашула тинглашга бағишлади — ўзлик). Илгорларга совғалар берилди (бирор ташкилот томонидан берилди — мажҳул).

Биргалик даража феъл ўзак-негизларига — (и) ш аффиксини қўшиш билан ясалади. Биргалик даражадаги феъллар икки ва ундан ортиқ шахс томонидан биргаликда бажарилган ҳаракат ва ҳолатни билдиради. Масалан: ўқишди, ишлашди, яшашди, теришди, кулишди ва ш. к.

Биргалик даража отлардан феъл ясайдиган -ла аффикси билан бирикиб, мураккаб аффикс сифатида

(-ла +ш) қўлланиши мумкин: дўстлашмоқ, дардлашмоқ, сирлашмоқ, ёрдамлашмоқ, улфатлашмоқ, гурунглашмоқ, қасдлашмоқ ва ш. к. Бу сўзлар дўстла, дардла, сирла, ёрдамла, улфатла, гурунгла, қасдла формаларида ишлатилмайди. Баъзан мин феълга -гаш аффиксини қўшиш орқали биргалик даража ясалади (< мин-гаш, диалектал формаси учқаш каби).

Орттирма даража қўйидаги аффикслар орқали ясалади: 1) **-дир** (жаранглилардан кейин), **-тир** (жарангсизлардан кейин: кулдир, олдир, туздир; ёздир, кийдир, кийинтир, эктир, ишонтир каби); 2) **-ғиз, -ғиз, -қаз, -газ, -каз, -қиз, -киз:** турғиз, юргиз, йегиз, ўтқаз, етказ, еткиз, ютқиз каби; 3) **-т** аффикси феъл ўзак-негизлари унли ва р, й ундошлари билан тугаган, асосан, икки бўғинли сўзларга қўшилади: қисқарт, ишлат, тузат, узат каби; 4) **-ир, аффикси ш, ч** товушларидан кейин қўшилади: ич-ичир, қоч-қочир, туш-тушир, кўч-кўчир каби; 5) **-ар, -из, -сат** аффикслари билан ясалган формалари: қайтар, чиқар, томиз, оқиз, кўрсат ва ш. к.

ФЕЪЛ МАЙЛЛАРИ

Иш-ҳаракат билан сўзловчи орасидаги алоқанинг воқеликка муносабати феъл майллари орқали ифодаланади.

Ўзбек тилида феъл майллари, асосан, учга бўлинади: аниқлик майли, буйруқ-истак майли ва шарт майли.

Аниқлик майли ҳаракатнинг уч замоннинг бирида бажариллиши ёки бажарилмаслигини билдиради. Масалан: келдим, келмадим, келяпман, келаётирман, келажак, келгапман, келмаганман ва ш. к.

Буйруқ-истак майли. Феълнинг бу майли буюриш, илтимос, истақ, насихат-маслаҳат, таъкид каби маъноларни ифодалайди. Бу майлнинг соф буйруқ маъноси ҳам, асосан, иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Иккинчи шахс бирликдаги буйруқ майли, феъл ўзак-негизларига тенг келади: ол, қўй, бор, қил, ўқи, ўқит, тарқат, ёзай ва ш. к.

Буйруқ-истак майлнинг биринчи шахс бирлиги ва кўллиги истақ-хоҳиш маъноларини билдириши билан характерланади. Умуман, буйруқ-истак майли бўлиши ва бўлишсиз феълларга қўйидаги аффиксларни қўшиш орқали ифодаланади: 1) иккинчи шахс бирликдаги буйруқ майлини ҳосил қилиш учун феъл ўзак-негизларига **-гин** (-кип, -қин), аффикс ва **-чи** юкласи қўшилади: бор-боргин, ўқи-ўқигин, соғ-соққин, эк-эккин, туг-туққин, келчи, келгинчи, олчи, олгинчи каби.

Юқоридаги мисолларда соф буйруқ маъноси эмас, балки таъкид, кучайтирув, ундаш, маслаҳат ва илтимос маънолари англашилади. 2) учинчи шахс бирлиги -син аффикси орқали ясалади: бўл-бўлсин, ишла-ишласин, ёз-ёзсин каби. Учинчи шахс кўплиги -син+лар формасида қўлланади: ўқисинлар, келсинлар. Бу мисолларда, асосан, ҳурмат маъноси кўплик маъносига нисбатан устун. Шу билан бирга бу ерда соф буйруқ маъноси эмас, кўпроқ истак маъноси англашилади; 3) биринчи шахс бирлиги — (а) й ва — (а) йин аффикси ёрдамида ҳосил бўлади: кўр-кўрай, кет-кетай, ўқи-ўқий, бор-борай, борайин, олайин ва ш. к. Бу мисолларда орзу, хоҳиш, ҳаракатни биргаликда бажаришга ундаш, таъкидлаш каби маънолар ифодалади; 4) биринчи шахс кўплиги — (а) йлик аффиксини қўшиш орқали: борайлик, ўқийлик, ўйнайлик, кулайлик ва ш. к; 5) асосан қўшиқларда, эски ўзбек тили ва эскича сўзлашув стилида гай, -кай, -гай, -қай қўшилиши билан истак майли ясалади:

Оҳ уриб чиқсам эшикка, Оҳларим туткай сани
 Кўз ёшим дарё бўлиб, Балиқлари юткай сани;
 Бахтсизлик кўрмагайсан; Рўшнолик кўрмагай, ўрнидан туролмагай каби;
 Десапгки, таомим зое кетмагай, едур,
 Ва тиласангки, либосим эскирмагай, кийдур.
 (Навоий).

Шарт майли. Феълнинг бу майли бирор иш-ҳаракатнинг бажарилиши иккинчи бир ҳаракатга боғлиқ эканлигини билдиради. Яъни бирор ҳаракатнинг рўёбга чиқиши учун шарт бўлган бошқа ҳаракат ёки ҳолат маъносини билдиради.

Шарт майли қуйидагича ҳосил бўлади: 1. -са аффикси ва шахс-сон аффиксларининг қўшилишидан: келсам, келсанг, келса; келсак, келсангиз (келсанглар, келсаларинг, келсаларингиз, келсангизлар), келса (лар),/келишса. 2. -са — шахс-сон қўшимчаси ва экан тўлиқсиз феълдан тузилади: Қаёққа борсам экан. Сизлар ҳам бир келсанглар экан ва ш. к. Бу ерда кўпроқ шарт-истак маъноси англашилмоқда. 3. Феълнинг шарт формаси билан таъкид, кучайтирув юклагани ҳам келади: Отанг мнроб бўлса ҳам, сув боши бўл; Ўлса ҳам, айтганини қилади каби. Бу форма тўлиқсиз эргаш гапнинг кесими вази-фасида келиб, икки фикрнинг ўзаро қарама-қаршилигини билдиради. 4. Шарт майлидаги феъл+бўлади сўзи: Бу ишларни одам қилса бўлади ва ш. к.

ФЕЪЛ ЗАМОНЛАРИ

Феълларда замон категорияси уни бошқа сўз туркумларидан ажратувчи энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Феъл замонлари предметнинг ҳаракат ва ҳолатини характерлаш билан унинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди, ёки бир ҳаракатнинг бошқа ҳаракатга (ўтган, келаси) алоқасини кўрсатади.

Феъллардаги ҳаракат ва ҳолатнинг нутқ моментига бўлган маъно хусусиятлари замон категорияси билан ифодаланади.

Ўзбек тилида феъллар уч замонга бўлинади: 1. Ўтган замон формалари. 2. Ҳозирги замон формалари. 3. Келаси замон формалари.

ЎТГАН ЗАМОН ФОРМАЛАРИ

1. Аниқ ўтган замон феъли феъл ўзак-негизига -ди аффикси ва тусловчи қўшимчаларни қўшиш билан ҳосил бўлади.

Тусланиш

бирлик	бўлишли	кўплик
I ш. ёздим		ёздик
II ш. ёздинг		ёздингиз
III ш. ёзди.		ёзди (лар)

Бўлишсиз: ёзмадим, ёзмадинг, ёзмади; ёзмадик, ёзмадингиз, ёзмади (лар) каби.

2. **Тарихий ўтган замон феъли.** Феълнинг бу формасини ҳосил қилиш учун феъл ўзак-негизига -ган (-қан, -қан) аффикси ва ундан кейин феъл тусловчилари келтирилади.

Тусланиши

бирлик	бўлишли	кўплик
I ш. олганман, ухлаганман	олганмиз, ухлаганмиз	
II ш. олгансан, ухлагансан	олгансиз, ухлагансиз	
III ш олган, ухлаган	олган ухлаган	

Бўлишсиз: олмаганман, ухламаганман, олмаганмиз, ухламаганмиз, ухламаган, олмаган каби.

Тарихий ўтган замоннинг бўлишсиз формаси олган эмасман (//олганмасман) тарзида ҳам қўлланади.

3. Узоқ ўтган замон феъли қуйидагича тузилади: феъл ўзак-негизи + -ган аффикси + тўлиқсиз феъл + шахс-сон қўшимчаси. Бу феъл формасидаги тусланиш тўлиқсиз феълда бўлади. Шунга кўра қандай тусловчиларнинг қўшилиши ҳам тўлиқсиз феълнинг қайси турда бўлишига боғлиқ: келган эдим, келган эдик, борган эдик, ишлаган эдик, ишлаган эди, кўрмаган эканман, кўрмаган эканмиз ва ш. к.

Узоқ ўтган замон феълнинг маъно ифодалаш характери эса тўлиқсиз феълнинг қайси формада бўлишига боғлиқдир. Юқоридаги мисолларда эди узоқ вақтда бўлган ҳаракат ҳолатни билдирса, экан формаси асосий сўз билан ифодаланган белгининг сўзловчига олдиндан маълум бўлмай, кейин англашилганини кўрсатади.

4. Ўтган замон ҳикоя феъли. Бу феъл ўзак-негизига — (и) б аффиксини қўшиш ва туслаш билан; — (и) б — эди формасини туслаш орқали ҳосил бўлади. Масалан: айтибман, айтибсан, айтибди, айтибмиз, айтибсиз, айтибдилар; айтиб эдим, айтиб эдинг, айтиб эди, айтиб эдик, айтиб эдингиз, айтиб эдилар ва ш. к. Юқоридаги мисоллардан кўринадики, ўтган замон ҳикоя феъли путқ сўзлашиб турган пайтдан илгари бўлган ҳаракатни эслатиш, ҳикоя қилиш каби йўллар билан ифодалайди.

5. Ўтган замон давом феъли илгари давомли бўлган ҳаракат-ҳолатни билдиради. Бу феъл ўзак-негизига — (а) р аффикси ва эди сўзини қўшиш билан ҳосил бўлади.

Тусланиши

Бирлик

I шахс Мен ёзар эдим.
II шахс Сен ёзар эдинг.
III шахс У ёзар эди.

Кўплик

Биз ёзар эдик.
Сиз ёзар эдингиз.
Улар ёзар эдилар.

Бўлишсиз феъл ўзак-негизига -мас аффиксини қўшиш ва эди сўзини келтириш билан ҳосил бўлади: ўқимас эдим, ўқимас эдингиз каби.

Ўтган замон давом феъли -ётган аффиксига тўлиқсиз феълни туслаб бириктириш билан ҳам ҳосил бўлади: ўқиётган эдим. ўқиётган эдинг, ўқиётган эди; ўқиётган эдик ва ш. к.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФОРМАЛАРИ

1. Ҳозирги замон аниқ феъли. Бу феъл қўидагича ясалади: 1. Феъл ўзак-негизига -яп аффикси қўшиш ва туслаш билан:

	Бирлик	Кўплик
I ш.	ишляяпман	ишляяпмиз
II ш.	ишляяпсан	ишляяпсиз
III ш.	ишляяпти	ишляяпти (лар)

Бўлишсиз: ишляяпман, ишляяпмиз каби.

2. Феъл ўзак-негизига -ётир аффиксини қўшиш ва шахс-сон қўшимчаларини келтириш билан:

	Бирлик	Кўплик
I ш.	ишлаётирман	ишлаётирмиз
II ш.	ишлаётирсан	ишлаётирсиз
III ш.	ишлаётир	ишлаётир

Ҳозирги-келаси замон феъли иш-ҳаракатни нутқ сўзланиб турган пайтда ва бундан сўнг ҳам бўлишини билдиради. Феълнинг бу формаси а, -й аффикси билан ясалган равишдошни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил бўлади: ишлайман, ёзаман, ишлайсан, ёзасан, ишлайди, ёзади; ишлаймиз, ёзамиз, ишлайсиз, ёзасиз, ишлайди (лар), ёзади (лар).

Бўлишсиз: ишламайди, ёзмаймиз каби.

Ҳозирги — келаси замон феъли маъносига кўра, ҳозирги, келаси, ўтган замонларни ва умуман замонга ҳос доний ҳаракатни билдириши мумкин.

КЕЛАСИ ЗАМОН ФОРМАЛАРИ

1. Келаси замон гумон феъли. Бу феъл, асосан, келгусида ва ҳозирги-келаси пайтда бўладиган ҳаракат ва ҳолатнинг бўлишини аниқ эмас, балки гумон, тусмол тариқасида билдиради. Бу феъл сифатдошнинг — (а) р, -мас аффикслари билан ясалган турига тусловчилар қўшиш билан ҳосил бўлади: ишларман, ёзарман, ишларсан, ёзарсан, ишлар, ёзар; ишлармиз, ёзармиз, ишларсиз, ёзарсиз, ишлар, ёзар; ишламасмиз, ёзмасмиз, ёзмас ва ш. к.

2. Келаси замон мақсад феъли. Феълнинг бу тури ҳаракат-ҳолатнинг амалга ошиш олдида турганлигини, ана шу ҳаракат эгасининг мақсадини билдиради. Бу -моқчи,

-диган аффиксларини олган феълларни туслаш билан ясалади:

Бирлик

Кўплик

I ш. ўқимоқчимап,
ўқийдиганман

ўқимоқчимиз, ўқийдиганмиз

II ш. ўқимоқчисан,
ўқийдигансан

ўқимоқчисиз, ўқийдигансиз

III ш. ўқимоқчи, ўқийдиган ўқимоқчи (лар), ўқийдигап.

Бўлишсиз формаси феъл ўзак-негизи -моқчи + -мас — шахс-сон қўшимчаси тарзида ҳосил бўлади: ўқимоқчи-мас (<эмас) ман каби.

ФЕЪЛНИНГ МАЪЛУМ БИР ВАЗИФА УЧУН ХОСЛАНГАН ФОРМАЛАРИ

Ҳаракат номи, сифатдош, равишдош формалари от, сфат ва равишга хос вазифада қўлланувчи формаларидир.

Ҳаракат номи. Феълнинг бу формаси ҳаракатнинг номинигина билдириб, унинг бажарувчи шахсини, сонини кўрсатмайди. Ҳар бир предметнинг номи бўлган каби ҳаракат ва ҳолатнинг ҳам номи бор. Масалан: юриш, юрув, юрмоқ ҳаракат номини билдирса, ухлаш, ухламоқ ҳолат номини билдиради.

Ҳаракат номи феъл сингари ҳаракат-ҳолат маъносини билдиради; даража формаларига эга бўлади; ўтимли-ўтимсизликни, бўлишли-бўлишсизликни билдиради. Шунингдек, отлар сингари эгалик, келишик аффикслари билан турланиб, гапда от бажарадиган вазифаларни ўтайди. Хуллас, ҳаракат номида отлик хусусияти кўп.

Ҳаракат номи формаси — (и) ш — (у) в.-моқ аффикслари ёрдамида ясалади. Мисоллар: бор-бориш, ол-олиш, ўқи-ўқиш, кул-кулиш, ишла-ишлов, ёз-ёзув, ўқи-ўқув, тер-терув; е-емоқ, уч-учмоқ, ўқи-ўқимоқ, ол-олмоқ ва ш. к.

-(и) ш билан ясалувчи ҳаракат номининг бўлишсиз маслик, -мас аффиксларини қўшиш билан ҳосил бўлади: юриш-юрмаслик, ўқиш-ўқимасини ўйламаган каби.

Баъзан -(и) ш аффикси -ар аффикси билан параллель қўллавади: Оларда олар жоним, берарда чиқар жоним // олишда олар жоним, беришда чиқар жоним (Мақол).

СИФАТДОШ. Бу ўзида феъллик белгиси билан бирга сифатлик белгисига эга бўлган феъл формасидир. Сифатга яқинлиги унинг номида ҳам англашилади (сифат+дош).

Сифатдош феъл ўзак-негизидан ясалиб, унда феълга хос замон, даража, ўтимли-ўтимсизлик, бўлишли-бўлишсизлик каби маънолар ифодалангани учун феъл формаси дейлади.

Сифатдош ясовчи аффикслар қуйидагилар:

1. Феъл ўзак-негизига **-ган** (-кан, -қан) аффиксларини қўшиш билан ясалади. Булардан **-ган** упли билан тугаган феъл ўзак-негизларига ва **р, й, з, л, н** каби ундошлардан кейин: **-кан** аффикси, асосан, **к, г** билан, шунингдек, жарангсиз ундошлар билан тугаган феъл ўзак-негизларига қўшилиб келади.

Сифатдошнинг **-ган** (-кан, -қан) билан ясалган формаси ўтган замондаги тугалланмаган ҳаракатнинг белгиси билдириб келиши билан бирга, бўлишли ва бўлишсиз феъл ўзак-негизларига қўшилиб келаверади. Мисоллар: **Айтган** жойдан қолма, **айтмаган** жойга борма. **Утирган** одам бўйра, **юрган** одам дарё. Эшигингдан **оққан** сувни қадри йўқ. Синамаган отнинг сиртидан **ўтма** (Мақоллар). Ичи тушган тарвуз ва ш. к.

-ган (-кан, -қан) билан ясалган сифатдош мақолларда кўпинча замонда умумийлигини билдиради.

Урхун-енисей ёзув ёдгорликларида ўтган замон сифатдоши асосан **-мыш** **-миш** ва бир жойда **-ган** тарзида қўлланганини кўрамыз. Эски ўзбек тилида ҳам — **миш** қўлланган.

Феъл ўзак-негизларига ҳозирги замон формаси — **ёт** **+ган** қўшиш билан: ўқиётган қизлар, куйлаётган болалар, чўмилаётган моржлар каби. Бу ерда **-ган** аффиксининг замон маъносига алоқаси йўқ. Ҳозирги замон маъноси **-ёт** форманти билан ифодаланган.

3. Феъл ўзак-негизларига — **а, -й** ҳозирги-келаси замон формагини қўшиб, ундан кейин феъл тусловчи **-ди** **+сифатдош ясовчи -ган** келтириш билан (**-а, -й, + -ди, +ган**): Ишнинг кўзини **биладиган** чол. Кирадиган эшигини қаттиқ ёпма. **Тушунадиган** одамни қурбони бўл ва ш. к. Бўлишсизи: **-май** аффикси.

4. Феъл ўзак-негизларига — **(а) р** (бўлишсизи — **ма+с**) аффиксини қўшилиши орқали ҳосил бўлган сифатдош ҳозирги-келаси ва келаси замонни билдириши билан, кўпинча замонда умумийлигини англатади: **Келар** йил ҳам ҳосил мўл бўлади, **оқар** сув, **қилар** иш, **айтар** сўз, **эшитар** қулоқ, **кўрар** кўз ва ш. к.

- **(а) р** билан ясалган сифатдошнинг бошқа сифатдошлардан фарқи шуки, бунинг бўлишсиз формасида **р>с**: бўлар-бўлмас (<бўл+ма+р), қилар-қилмас

(<қил+ма+р), кўрар-кўрмас (<кўр+ма+р) каби. с аффиксига тарихий нуқтаи назардан қарасак, бу аффикс -р аффиксининг -з орқали ўзгариши натижасида пайдо бўлган -ма+р> -ма+ -з// -ма+с

Ўғуз гуруҳига кирувчи айрим ҳозирги туркий тилларда бўлишсизлик формаси -ма+р ишлатилади. Қўсланг, турк тилида: бакмарим, бакмарсын, бакмар каби.

Жуда сийрак бўлса ҳам -гуси, -аси аффикслари билан ясалган келаси замон сифатдоши қўлланади: келгуси йил, келаси йил каби.

Сифатдошнинг гаптаги асосий вазифаси аниқловчи бўлиб келишдир. Отлашганда отга хос синтактик вазифани бажариб келади.

Равишдош. Равишдош ҳаракатнинг белгисини билдирадиган феълнинг функционал формаларидан бўлиб, унинг асосий хусусияти феъллик ва равишлик белгиларига эгаллиги, шахс, сон, замонда ўзгармаслиги. Ўзи мустақил маъно бажармаслиги, бошқа шахсли феълларга нисбатан қўшимча ҳаракат ва ҳолат аниқлаши билан характерланади.

1. -(и) б аффикси билан ясалган равишдош формаси энг қадимги, кенг тарқалган ва бажарган вазифаси хилма-хил бўлган формалардан ҳисобланади.

Равишдошнинг бу формаси, одатда, бир вақтда бўлган ҳаракат ёки ҳолатнинг пайти, сабаби, мақсади ва шартини билдиради. Мисоллар: Дўст ачитиб гаширар, душман кулдириб (Мақол). Бой бўлиб болтаси йўқ, камбағал бўлиб халтаси йўқ (ибора). Кўк отим кўкка қараб йўрғалар (топишмоқ — тутун) ва ш. к.

2. -а, -й аффиксли форма: Бора-бора пишасан, бу дамнигдан тушасан, Юра-юра бир кўл бўйига келишди. Биз бу меваларни ея-ея тишларимиз сарғайиб кетган (Эртақдан). Ўйламай еган, оғримай ўлар (Мақол). Чопмай юрсангиз ҳам етасиз (Эртақдан) ва бошқалар.

3. -гани (-кани, -қани) аффиксли форма. Боғимдаги гулларни очилгани сендирсан, Ҳамма дўстлар ичида, севилгани сендирсан (Қўшиқдан). Бу ер болалар боғи, дам олгани келганмиз (Қўшиқдан) ва ш. к.

4. -гунча (-кунча, -қунча) аффиксли формаларидан пайт ва чегара маъноларини билдирадиган равишдошлар ясалади. Мисоллар: Ўз ўлгунча, ёт егунча. Отга етгунча эшак улоғи. Яхши қўшнингга чиққунча, ёмон уйнингдан қидир. Болта тушгунча, тўнка дам олади (Мақоллардан) ва бошқалар.

5. -гач (-қач, -қач) аффиксли форма ҳаракатнинг

бошланиш пайтини, сабабини билдиради: Тонг отгач, қуёш чиққач, биз йўлга отландик. Турсуной тўғонни яхшилаб шиббалаб бўлгач, дам олди (Ж. Шарипов) ва ш. к.

РАВИШ

Ўзбек тилида равиш ўзгармайдиган сўзлар гуруҳига кириб, асосан, ҳаракат-ҳолатнинг белгисини, сийрак белгисининг белгисини, жуда сийрак предметнинг белгисини билдиради. Равиш феълларга боғланиб келади. Улар ҳаракат-ҳолатнинг бажарилиши тарзи, пайти, ўрни, сабаби, мақсади, миқдорий белгиси сингари маъноларни ифодалайди. Гапда кўпинча ҳол, баъзан тўлдирувчи ва кесим бўлиб келади.

Равишлар маъно турларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. **Ҳолат равиши** қандай? қандай қилиб? қай тарзда? кимдай? нимадай? каби сўроқларга жавоб бўлади. Мисоллар: аста, секин, тез, араб, дарров, зўрга, бирдан, тўсатдан, мажбуран, жим, илдам астойдил, дарҳол, зимдан, яёв, пиёда, кўпинча, янгича, мардларча, мардона, фидокоропа, ёнма-ён, битталаб, бирга, очин-тўқин ва ш. к.

2. **Пайт равиши** қачон? қачонгача? қачондан? каби сўроқларга жавоб бўлади: бугун, кеча, эрта, кундуз, инди, тунов кун, энди, қадим, аввал, кеч, яқинда, қишин-ёзин, йилдан-йилга, кейин, сўнгра ва ш. к.

3. **Ўрин равиши** қаерга? қаерда? қаердан? каби сўроқларга жавоб бўлади: бу ерда, бу ёққа, шу ерга, юқорига, пастга, яқинда, илгаридан, қуйида, узоқдан, аллақаердан, ҳар ерда, тўғрига ва ш. к.

4. **Миқдор-даража равиши** қанча? қай даражада? каби сўроқларга жавоб бўлади: кўп, оз, мўл, кўп, анча, салпал, қиттак, кам, хиёл, жуда, гоаят, ниҳоятда, обдан, озмунча ва ш. к.

5. **Мақсад равиши** нега? нима мақсадда? нима учун? каби сўроқларга жавоб бўлади: қасдан, атайлаб, жўрттага ва ш. к.

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

Ўзбек тилида, бошқа туркий тиллардаги каби лексик маъноси маълум даражада йўқола борган ёки лексик маънога эга бўлмаган сўзлар қўллапади. Булар ёрдамчи сўзлардир. Ёрдамчи сўзлар ўзича мустақил қўлланмасдан сўз билан сўзни, гап билан гапни муносабатга киритиб, уларга қўшимча маъно бериб келади.

Агар ёрдамчи сўзларга тарихий нуқтаи назардан ёндошсак, уларнинг кўпчилиги ўзининг лексик маъносига эга бўлган. Кейинчалик тил тараққиёти жараёнида булар ўз лексик маънолари билан бирга янги қўшимча маънони ҳам билдирабошлаганлар. Ниҳоят бу сўзлар асосий материал билдирувчи маъноларидан узоқлашиб, алоҳида сўз туркумларини ташкил этиб, мустақил сўзлар билан бирга ишлатиладиган бўлиб қолганлар.

КЎМАКЧИЛАР

Ёрдамчи сўзларнинг ўзгармайдиган (турланмайдиган, тусланмайдиган, ясалмайдиган) тури бўлиб, гапда восита, қурол, сабаб, мақсад, пайт, макон, биргалик каби синтактик муносабатларини ифодалаш учун ишлатилади. Кўмакчилар маъно ва вазифаси жиҳатида келишикларга яқин туради. Улар бош, жўналиш, чиқиш келишикларидаги отни ёки отлашган сўзни бошқаради.

Кўмакчилар морфологик состави ва этимологик (келиб чиқиши) алоқасига кўра уч гуруҳга бўлинади:

1. **Асл кўмакчилар.** Булар дастлабки лексик маъносини бутунлай йўқотган сўзлардир: билан, учун, каби, сипгари, қадар, сайин, янглиғ, бўйича, орқали ва ш. к. Булардан бўйича, орқали кўмакчилари келиб чиқиш жиҳатдан бўй, орқа сўзларига алоқадор бўлса ҳам, улар фақат ёрдамчи сўз маъносини билдиради ва бу формалар бошқа вазифаларда қўлланмайди.

2. **От кўмакчилар.** Булар от ва равиш туркумларидан ҳосил бўлган кўмакчи сўзлардир: томон, ташқари, бошқа, (отдан), бурун, илгари, олдин, кейин, сўнг, бери (равишдан) ва ш. к.

3. **Феъл кўмакчилар.** Булар феълнинг равишдош ва сифатдош формаларида ҳосил бўлган кўмакчи сўзлардир: қараб, бошлаб, тортиб, кўра, яраша, қарата ва ш. к.

Кўмакчилардан билан, учун, каби, сипгари, сари, орқали, узра, сайин, бўйлаб, бўйича бош келишикда келган сўзлар билан қўлланади. Булардан билан кўмакчиси биргалик, восита, белги, пайт, сабаб каби маъноларини билдирса; учун кўмакчиси аташ, сабаб, мақсад, ҳослик маъноларини билдиради. Кўмакчилардан қадар (довур), томон, кўра, қарши, қараб жўналиш келишиги билан келган сўзлар билан қўлланади. Кўмакчилардан илгари, аввал, олдин, кейин, сўнг, бери, буён, бошқа, ташқари чиқиш келишигида келган сўзлар билан қўлланади.

Кўмакчи отлар. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзларнинг ўзига хос гуруҳларидан бири кўмакчи отлардир. Кўмак-

чи отлар асли мустақил маъноли сўзлар бўлиб, предметлик маъносини йўқотган, кўмакчи вазифасида қўлланидиган бўлиб қолган сўзлардир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида актив қўлланидиган кўмакчи отларга қуйидаги сўзлар киради: олд, ўрта, ён, ора, орқа, кет, ич, уст, ост (таг), бош ва бошқалар.

Кўмакчи отлар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билан турланади. Ўзидан олдинги сўз билан қаратқич-қаралмиш муносабатида бўлади.

БОҒЛОВЧИЛАР

Боғловчилар гапдаги уюшган бўлақларни ва қўшма гап составидаги гапларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўзлардир. Боғловчилар ўзининг лексик маъносига эга эмас, гап бўлақлари функциясини бажармайди, мустақил қўлланмайди ва грамматик кўрсаткичларига эга бўлмайди. Боғловчилар қўлланишига кўра икки турга бўлинади:

1. **Якка боғловчилар:** ва, ҳам, ҳамда, лекин, аммо, бироқ, чунки, агар, гўё, балки, токи, башарти каби.

2. **Такрорланувчи боғловчилар:** ё-ё, ёки-ёки, на-на, дам-дам (//дамаки-дамаки), гоҳ-гоҳ, баъзан-баъзан, бир-бир каби.

Боғловчилар гапдаги вазифасига кўра иккига—тенг ва эргаштирувчи боғловчиларга бўлинади.

Тенг боғловчилар тўрт гуруҳга бўлинади:

1. **Бириктирувчи боғловчилар:** ва, ҳамда, на-на. Бунга боғловчи вазифасида қўлланидиган билан, ҳам, юкламалардан -да, -у (-ю) киради. Мисоллар: Яхшига қўшил-у, ёмондан қоч (Мақол). Буни қариялар ҳам тажрибали пахтакорлар жуда яхши биладилар. (Ойбек). Ташқаридан келган оёқ товуши баҳона бўлди-да, Азиза ўрнидан турди (Асқад Мухтор).

2. **Зидловчи боғловчилар:** аммо-лекин, бироқ, балки (баъзан -у (-ю) юкламаси ҳам шу вазифада келади). Масалан: Тинчликни кутиб турмайдилар, балки упи курашиб қўлга киритадилар (Газетадан) каби.

Оддий сўзлашув нуқтида аммо, лекин зидловчи боғловчилари кетма-кет талаффуз этилиши ҳам учрайди: Сен келгунча аммо-лекин ҳамма ишни басарлаб қўйдим.

Аммо, лекин боғловчилари асли араб тилидан ўтиб ўзлашган.

3. **Айирувчи боғловчилар:** ё, ёки, ёхуд, ёинки, гоҳ, дам (//дамаки), бир, баъзан, хоҳ. Бу боғловчилар, асосан, такрорланган ҳолда, баъзан якка ҳолда қўлланилади. Ми-

соллар: Ёлғиз қолди пари ўзи, Ё сеники, ё меники (Ф. Йўлдош). Ўқтам толга суюниб, дам чолга, дам тегиримонга қараб индамай тураверди (Ойбек). Навоий гоҳ отда, гоҳ пиёда пайдо бўлар эди (Ойбек) ва ш. к.

Эргаштирувчи боғловчилар. Бу боғловчилар асосан эргашиган қўшма гаплар таркибидаги эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Эргаштирувчи боғловчилар қуйидаги гуруҳга бўлинади:

1. **Аниқлов боғловчилари:** -ки, -ким. Масалан: Қодир Маъсум Бобур шеърларини шундай ўқидики, залдаги студентлар жим бўлиб қолишди. Тилагимиз шуки, яхши ишлаб обрў орттирсин, одамларнинг ҳурматига сазовор бўлсин (О. Ёқубов) каби.

2. **Сабаб боғловчилари:** чунки, шунинг учун, негаки; зероки, наинки (архайк). Масалан: Пудратчилар мўл ҳосил олдилар, шунинг учун яхши турмуш кечирмоқдалар (Газета). Самимий айтилган сўз содда бўлади, чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади (Ғ. Ғулом) каби.

3. **Шарт боғловчилари:** агар, агарда, агарчи, гарчи, башарти. Масалан: Агар студентлар мени сўраб келсалар, мен ўқув залида бўламан. Гарчи дардини яширишга тиринса ҳам, бирон хушхабар умидида, ўсмоқчилаб сўрайди (Ойбек).

4. **Чоғиштирув боғловчилари:** гўё, гўёки. Масалан: Отлар гўё овчидан қочган кийиклар сингари қўш оёқлаб шамолдек учиб бормоқда (Ё. Шукуров) каби.

ЮКЛАМАЛАР

Юклама аниқ лексик маъно билдирмайдиган, айрим сўз, сўз формаси, сўз бирикмаси ёки бутун гапга қўшимча маъно, эмоционаллик ва модаллик оттенкаларини билдириш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўздир.

Юкламалар тузилишига кўра икки турга бўлинади: сўз юклама ва аффикс юклама.

1. **Сўз юкламалар:** ҳатто, фақат, наҳотки, ахир, худди, ҳам, на.

2. **Аффикс юкламалар:** -гица (-кина -қина), -ми, -чи, -да, -оқ, (-ёқ), -ку, -у (ю), -а (я), -дир.

Юкламалар қўшимча маъно хусусиятларига қараб қуйидагича гуруҳлаштирилади:

1. **Сўроқ ва таажжуб юкламалари:** -ми, -чи, -а (я).

2. **Кучайтирув ва таъкид юкламалари:** -ку, -у (-ю), -да, -оқ (-ёқ), -ки, -ким, ахир, ҳатто, ҳаттоки, наҳотки, ҳам.

3. Айирув ва чегаралов юкламалар: -гина (-кина, -қина), фақат, фақатгина.

4. Аниқлов юкламаси: худди.

5. Гумон юкламаси: -дир.

6. Инкор юкламаси: на.

МОДАЛ СЎЗЛАР

Сўзловчининг англатаётган фикрга, воқеа-ҳодисаларга муносабатини (модал маъносини) кўрсатувчи сўзлар модал сўзлар дейилади. Модал сўзлар семантик-грамматик томондан алоҳида гуруҳ сўзлар бўлиб, ўзининг лексик состави ва вазифасига кўра бошқа сўз туркумлари билан бевосита муносабатда бўла олмайди.

Сўзловчининг фикрга муносабати ишопч, аниқлик, гумон, тахмин, хоҳиш ва хоҳламаслик, иккиланиш, мақсад, талаб, шарт, кучайтириш, таажжуб каби маъноларни билдириш орқали амалга оширилади. Модал сўзларни қайси сўз туркумидан тараққий этиб, мустақил шаклланишига кўра қуйидагича группалашимиз мумкин:

1. От туркумидан ҳосил бўлган модал сўзлар: ҳақиқатан, қисқаси, асли, илоҳим, бор, йўқ, хусусан, шарт ва ш. к. Булардан ҳақиқатан сўзини олсак, ўзаги ҳақиқат (<ҳақ) бўлиб, унга арабча -ан тушум келишиги аффикси қўшилган. Аммо ўзбек тилида ҳақиқатан бир ўзақ деб қаралади (солиштиринг, дарҳақиқат).

илоҳ — асли арабча худо, оллоҳ ва туркча тангри сўзларининг синонимни бўлиб, хоҳиш, истак, тилаш маъносиде ишлатилади: илоҳим умрингиз узоқ бўлсин, йўлимни яқин қилдингиз (Эртақдан).

бор, йўқ сўзлари дастлаб от бўлган, гапда кесим вазифасида келган. Шу билан бирга кейинчалик сифат ва равиш ўрнида қўлланганлиги маълум.

2. Сифатлардан тузилган модал сўзлар: шекилли, дуруст, ниҳоят, шубҳасиз, шаксиз, сўзсиз каби.

Булардан шекилли асли арабча шакл + -ли тарзида тузилган.

3. Равишлардан тузилган модал сўзлар: мумкин, керак, зарур, хуллас, албатта, балки, эҳтимол, ахир каби.

4. Феъллардан ясалган модал сўзлар: экаи, айтмоқчи, шундай қилиб, ҳойнаҳой каби.

Булардан ҳойнаҳой асли тожикча ҳоҳ феълининг бўлишли формаси ва унда кейин бўлишсиз формасини келтиришидан тузилган: ў хоҳ-ноҳоҳ дарро кушод — он повеволе открыл двер (Т-рсл., 428).

Ундовлардан тузилган модал сўзлар: аттанг, аттанга

каби. Қиёсланг, тожик тилида ў рафта манд, аттанг, надидам — у кетиб қолибди, аттанг, кўра олмадим.

Модал сўзлар қуйидаги маъноларни билдиради: 1) тасдиқ ва мавжудликни англатади: бор, майли, хўп, тўғри, рост; 2) ивкорни билдиради: йўқ; 3) фикрнинг аниқлигини англатади: албатта, сўзсиз, шубҳасиз, шаксиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат, тўғри рост; 4) гумон-ноаниқлик англатади: эҳтимол, ҳойнаҳой, шекилли, чамаси, афтидан; 5) фикрни эслатиш маъносини билдиради: айтгандай, айтмоқчи; 6) маъқуллаш маъносини англатади: маъқул, бўлибди, бўлади, тузук; 7) мақсад, талаб, шарт маъносини англатади: мумкин, керак, зарур, шарт; 8) фикрнинг хулосаси, яқунини англатади: хуллас, натижада, ниҳоят; 9) сўзловчининг ачиниши, афсусланиши, таажжубланишини билдиради: аттанг, аттанга, эсиз, наҳотки; 10) кесатиш маъносини англатади: товба, қизиқ ва ш. к.

Ўзбек тлида фикрнинг олдинма-кейинлигини (биринчидан, иккинчидан, даставвал каби), қарама-қарши қўйилишини (ваҳоланки), ажратиб, чегаралаб кўрсатилишини (масалан, айниқса) билдирувчи модал сўзлар ҳам қўлланади.

Юқоридагилардан кўринадики, модал сўзлар ёрдамчи модал маъно ифодалашни жиҳатидан юкламаларга ўхшаш томонларга ҳам эга.

УНДОВЛАР

Ундовлар ҳаяжонланиш, ҳайрон қолиш, ғазабланиш, афсусланиш, қайғу-ҳасратларга берилиш; жониворларни ҳайдаш, турғизиш, ётқизиш учун қўлланадиган хилма-хил ҳис-туйғуларни ифодаловчи сўзлардир.

Ундовлар граматик жиҳатдан гап бўлаклари билан боғланмайди. Ундовлар маъносига кўра иккига бўлинадилар:

1. Эмоционал (ҳис-ҳаяжон) ундовлар. 2. Буйруқ-хитоб ундовлари. Эмоционал ундовлар севинч, шодлик (ҳай-ҳай, оҳ-о-ҳ-оҳ, бай-бай-бай, бай-бай, эҳ, эй, яша! Яшаб қол! баракалла! балли) кўрқинч (вой, вой дод, дод, а:), таажжуб (вой бў, товба, эй товба, ийа, ҳимм), ачиниш (аттанг, шўрлик, эҳ, бечора), мурожаат: Қатор-қатор туялар, Ҳе, бўтанг қани. Бўта кўзли келинчак, ҳа отанг қани (Кўшиқдан); маъқуллаш (оббо, қизимей), камситиш (ва: терган нахтанг шуми; Шуми қилганинг, ва:), чарчаш (уҳ, оғир экан; уҳ, оғир экан) каби маъноларни ифодалайди.

Бундан ташқари луғатимиздап чиқиб кетаётган астаф-фирулло (ар. аждабланиш, ҳайратланишни билдирадиган), ёпирай (ранжиш, хафа бўлиш, афсусланишни билдирадиган) каби ундовлар билан бирга, кейинги 25 йил ичида адабий тилимизда тўлиқ қайта шаклланган, кишилар билан сўрашиш ва унинг жавоби маъносини билдирган ас-салому алайкум, ва алайкум ассалом ундовлари кенг қўлланмоқда.

Буйруқ-хитоб ундовлари иш-ҳаракатга буюриш, хитоб қилиш, ҳайвон ва паррандаларни чақириш, ҳайдаш, тўхтатиш, ётқизиш, турғизиш учун қўлланади. Мисоллар: алло, ҳей, ҳой, ҳой-ҳой (Ҳой-ҳой отамиз, Тошни қесар болтамиз (Ҳамза); Афақдиннинг эшагини хих деган ҳам гуноҳкор. иш деган ҳам гуноҳкор (хих — ҳайдаш, иш тўхтатиш); Чол отини хайт деб кета берди (хайт — отни юргизиш); чуҳ (отни юргизиш): чўк (туяни чўккалатиш): так//дир (отни тўхтатиш). маҳ-маҳ (каптар ва қўйларни чақириш); ма, ту-ту, ту-ту-ту, типа-типа (товуқ, курка, ғоз ва ўрдакларни чақириш); пиш (мушукни ҳайдаш); чек (эчкини тинчитиш), мў-мў (отни емга ундаш); ба, куч-куч (итни, кучукни чақириш); гаҳ-гаҳ (қушни чақириш) ва ш. к.

Ундовлар содда гап вазифасида отлашганда гап бўлаги вазифасида ва ушдалма вазифасида келади.

ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР

Тақлидий сўзлар ўзларининг лексик—семантик хусусиятларига кўра бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Бу сўзлар бизни қуршаб олган оламдаги жонли ва жонсиз предметлар овозига тақлид қилиш ҳамда нарсаларнинг ҳаракати ва образига (тасвирига) тақлид қилиш орқали юзага келади. Тақлидий сўзлар бадиий асарларда кўп учраб, ифодалилиқ ва образлилиқни кучайтиради.

Тақлид сўзлар икки гуруҳга бўлинади: Товушга тақлид сўзлар ва образга тақлид сўзлар.

1. Товушга тақлид сўзлар қуйидагича ҳосил бўлади: 1) кишиларнинг ихтиёрий ва бепхтиёр чиқарган товушларига тақлид қилиш орқали. Масалаи, видир-видир, бидир-бидир (кўп гапириш); пинг-пинг (секин, мингиллаб гапириш); қиқир-қиқир (гўдакнинг кулиши): Чақалоқнинг қиқир-қиқир яхши, кафғирнинг тиқир-тиқир; пиқ-пиқ (йиғи товуши); хир-хир (хириллаш товушига тақлид); ҳиқ-ҳиқ (ҳиқичоқ товушига тақлид) ва ш. к. 2) ҳайвонларнинг товушига тақлид қилиш орқали. Масалаи: Ит ир-ир қилади, карвон ўтади (итнинг приллаши

овозига тақлид); бў, бў-бў (туянинг товушига тақлид): Туя элакка қолганда, бў дейди; ба, ма (қўй-эчкининг товушига тақлид): Подадан қочган эчкидай, барагани-бараган; Миёв, мо-оо ва ш. к.

3) қушларнинг овозлари ва сайрашларига тақлид қилиш орқали. Масалан: гоқ-гоқ (ғоз товушига тақлид); питпилдиқ (бедана сайрашига тақлид); пирр (чумчуқнинг учгандаги товушига тақлид); биёв-биёв, соқ-сўқ (қуш овозига тақлид) каби;

4) майда жонивор, ҳашоратларнинг ҳаракат-шарпалари ва овозларига тақлид қилиш орқали. Масалан: ғу-ғу (олтин қўнғиз учгандаги овозига тақлид); виз-виз (асалари учгандаги овозига тақлид); чирқ-чирқ, чир-чир ва ш. к.

5) жонсиз предмет товушларига тақлид қилиш орқали: тап-тап (элак овозига тақлид); тўқ-тўқ (ҳасса товушига тақлид); пир-пир тегирмон паррагининг овозига тақлид); жаранг-журунг (сандиқнинг очилиши овозига тақлид); гув-гув (кучли шамол овозига тақлид); пақ-пақ (милтқиқ овозига тақлид), ғат-ғут (карнай овозига тақлид), ғарч-ғурч (оёқ кийимидан чиқадиған овозга тақлид) ва ш. к.

Овозга тақлид сўзлар. Бу сўзлар предмет ва ҳодисаларнинг ташқи кўриниши, ҳаракат-ҳолатини аниқ кўрсатиш билан бирга, асосан, нутқимизга ифодалалик кiritиш учун фойдаланилади. Образга тақлид сўзларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: 1) одамлар, ҳайвонлар, ҳашоратлар ва умуман, предметларнинг ташқи кўринишлари, юриши, ҳаракат-ҳолатларининг тасвирини кўрсатувчи сўзлар: лапанг-лапанг (йўғон одамнинг юриши); лўк-лўк (туянинг юриши); лик-лик (бирор предметнинг бориб келиши. Масалан, соат малтниги); апил-тапил, лоп (бирдан) ва ш. к. 2) ёруғлик образига тақлид билдирувчи сўзлар: пар-пар (ёниш), милт-милт, йилт-лип, лип-лип, ялт, ялт-юлт, ярқ ва ш. к.

Тақлид сўзлар отлашганда, эғалик, келишик ва кўплик аффиксларини олиши, гапда аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол баъзан эға ва кесим вазифасида келиши мумкин.

СИНТАКСИС

Синтаксис гап, гап қурилиши, гап турлари ҳақидаги таълимотдир. Синтаксис сўзларнинг ўзаро боғланиши, уларнинг бирикиш усуллари, воситаларини ўргатади. Кўринадики, сўз бирикмаларини ва гапларга ҳос хусусиятлар синтаксисда текширилади.

Синтаксис муайян грамматик структура бўлиб, сўз,

сўз бирикмаси, гап, хат боши ва матн кўринишларида учрайди: Баҳор. Гўзал баҳор. Гўзал баҳор бошланди каби.

СЎЗ БИРИКМАСИ

Сўз бирикмалари икки ва ундан ортиқ мустақил сўзларнинг нутқ жараёнида бирикувидан ҳосил бўлади. Сўз бирикмалари тобе — ҳокимлик муносабатида бўлади, Кўпинча сифат, сон, олмошлар от билан бириккада, от ҳоким саналади: *катта концерт, уч ўртоқ, ўша воқеа* каби. Агар равиш билан феъл бирикса, феъл ҳоким бўлади: *тез юрмоқ, секин гапирмоқ* каби.

Сўз бирикмалари битишув (оқ ипак, тахта кўприк, деворий газета), қўшилув (мактабда ўқимоқ, қалам билан ёзмоқ) ва тартиблашув асосида вужудга келади: икки қулдиргичли қиз — қулдиргичан икки қиз.

Сўз бирикмалари тузлиши жиҳатидан оддий ва мураккаб бўлади:

а) оддий бирикмалар: янги китоб, оммабоп китоб; кичик ёшдаги болалар, шўх болалар;

б) мураккаб бирикмалар оддий бирикмаларнинг кенгайишидан (қўшилувидан) ҳосил бўлади: янги оммабоп китоб; кичик ёшдаги шўх болалар (қийсанг: кичик ва шўх болалар).

Сўз бирикмалари боғланиш усули жиҳатида қуйидагича бўлади:

— Битишувли бирикмалар: олов қалб, бешинчи мактаб, гўзал табиат, оқар сув, тез юрмоқ, секин гапирмоқ.

— Бошқарувли бирикмалар: тилга эътибор—элга эътибор (Мақол), ҳаммага маъқул, ҳаммасидан гўзал, омбор бугдойга тўла, армиядан қайтмоқ каби.

— Мослашувли бирикмалар: мен ишлаймап, сеп ўқийсан. Меҳмонлар келишди.

— Қоришиқ алоқали бирикмалар: Бизнинг қишлоғимиз, сизнинг звено, уларнинг боғчаси; колхоз боғи, шаҳар кўчаси; ичдан ўқимоқ, олға юрмоқ (охирги икки бирикма тарихан бошқарувли бўлиб, бугунги тилда битишув алоқали бирикмалар ҳисобланади).

— Изофали бирикмалар: нуқтаи назар, тахти равон, аҳли суҳбатлар каби.

СИНТАКТИК АЛОҚАЛАР

Гапда сўзлар тенг ёки тобе алоқа асосида бирикади. Сўзларнинг тобе алоқа асосида бирикувчи кўпроқ учрайди. Тобе алоқа қуйидаги кўринишларда учрайди: Мен

ўқидим. Сенинг ручканг (мослашув алоқаси); мевали дарахт, шиқ-шиқ тугма, тез гапирмоқ (битишув алоқаси); армиядан қайтмоқ, саёҳатга чиқмоқ, радиодан эшитмоқ (бошқарув алоқаси).

Синтактик алоқалар сўз формалари (келишиклар, эғалик ва шахс-сон қўшимчалари), ёрдамчи сўзлар (боғловчилар, юкламалар, кўмакчилар, боғламалар), сўзлар тартиби ва интонация воситасида ифодаланади.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАР

Кўрдикки, синтактик алоқа дейилганда сўз ва гапларнинг нутқ жараёнидаги ўзаро боғланиши, боғланишнинг турлари, усуллари ва воситалари тушунилади. Синтактик муносабатларда эса шу боғланиш асосида вужудга келган мазмуний жиҳатлар ўрганилади. Қиёсланг: а) Армиядан қайтди (Мақон ва ҳаракат ўртасидаги муносабат); б) Китобдан ўқиди (предмет ва ҳаракат ўртасидаги муносабат). Демак, синтактик алоқалар сўз бирикмалари ва гапларнинг грамматик белгиларини (ташқи жиҳатини), синтактик муносабатлар эса уларнинг семантик белгиларини (ички жиҳатини, мазмуний алоқадорликни) билдириш учун хизмат қилади.

ГАП

Инсон нутқи гандан бошланади ва гаплардан ташкил топади. Гап фикр ифодалаш воситаси: кишилар ўз мақсадлари, орзу-ҳаваслари, пиятлари ва ҳис-туйғуларини гап воситасида баён қиладилар. Ижтимоий алоқа — фикрлашув гап орқали рўёбга чиқади: гап сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги аралашувни таъминлайди: Қайта қуриш — давр талаби.

Кўринадики, гап ижтимоий ҳодиса сифатида икки асосий вазифани бажаради: а) фикрни баён қилиш; б) фикрни англаш (тушуниш). Сўзловчи фикрини идроклаш гап воситасида бўлади.

Гап муайян структура бўлиб, сўз, сўз бирикмаси, содда гап, қўшма гап, хат боши каби кўринишларда учрайди.

ГАПНИНГ ТУРЛАРИ

Гаплар ифода мақсадига кўра учга бўлинади:

1. Дарак гаплар: СССР халқ депутатларининг биринчи съезди қарийб 10 кун давом этди.

2. Сўроқ гаплар: Ўғлингиз қайси мактабда ўқийди?

Буйруқ гаплар: Ёшсан, соғсан, ишла, ўйна, улфат кўр. (Ойбек).

Гаплар ҳиссиётни ифодалашни жиҳатидан иккига бўлинади:

1. Воқеа гаплар. Бунга дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар киради.

Ҳис-ҳаяжон гаплар-ундов гаплар: Ажойиб замонлар бошланди: Ерлар ўз эгасини топмоқда (Газетадан).

БҮЛИШЛИ ВА БҮЛЙШСИЗ ГАПЛАР

Гаплар воқеликка мупосабат жиҳатидан иккига бўлинади.

1. Бўлишли гаплар (тасдиқ гаплар): Интернационал-жангчиларга мукофотлар топширилди (Газетадан). Халқ сайли бўлди.

2. Бўлишсиз гаплар (инкор гаплар): Халқ сайли бўлмади.

ТҮЛИҚ ВА ТҮЛИҚСИЗ ГАПЛАР

Нутқда гаплар тўлиқ ва тўлиқсиз кўринишларда учрайди. Тўлиқ гапларда барча бўлақлар деярли иштирок этади: Кеча ташаббускор ёшларнинг бир группаси Ноқоратупроқ ерларга жўнаб кетдилар.

Тўлиқсиз гаплар жопли сўзлашувда, суҳбатдошларнинг нутқларида кўпроқ учрайди; тўлиқсиз гапнинг ифодаланиши ва идрокланишида шароит, нутқ вазияти муҳим роль ўйнайди. Баъзан бир бўлақ орқали бутун (тўлиқ) гапга хос фикр ифодаланади:

— Кеча ишлаб чиқариш мажлиси бўлдимиз?

— Бўлди.

— Ўша мажлис қаерда ўтказилди?

— Клубда.

Гапларнинг ифода асоси

Гапларнинг икки ифода асоси мавжуд: эга ва кесим. Гап қурилишининг эга ва кесим асосида бўлиши икки қутбни гапларни ҳосил қилади: *Куз бошланди. Даланинг ғир-ғир шабадаси кўм-кўк майсаларни тебратмоқда каби.*

Гап қурилишининг эга ёки кесим асосида бўлиши эса бир қутбни гапларни ҳосил қилади: *Тонг. Катта шаҳар. Чекилмасин. Илғорларга тасанно.*

ГАПЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ЖИҲАТИДАН ТУРЛАРИ

Гаплар ўз тузилиши жиҳатидан қуйидагича турларга бўлинади:

1. Содда гаплар — ўз ичида гапларга бўлинмайди-

ган гаплар: Қайта қуриш дадил одимлар билан бормоқда.

2. Мураккаблашган гаплар — таркибида ундалмалар, киришлар ва киритмалар бўлган гаплар: Уғлим, сира бўлмайди уруш. (Зулфия). Хуллас, шундай қилиб, уларни пойлаб юрган одам бор экан (А. Қ.).

3. Қўшма гаплар — икки ва ундан ортиқ гапларнинг бирикувидан тузилган гаплар: Яна ўйлашиб кўрамиз, ҳар ҳолда сўзингни ерда қолдирмасдан, лекин ундай ножўя сўздан қайт (Ойбек).

4. Кўчирма қурилмали гаплар — таркибида ўзга нутқ парчаси бўлган гаплар: — Йўғ-э, деб кулди Муҳсинна хоним. — Нуқул «ёшлар» дейсиз, ораларида эллик-олтмишни уриб қўйганлари ҳам бор экан. Мана, ўзингиздан қиёс, хоним» — деди Яхшибоев («Лолазор» дан).

5. Уюр гаплар (шерик гаплар) — суҳбатдошларнинг гаплари (диалоглар) бир бутунликда уюр гапларни ҳосил қилади. Воқелик (гап мазмуни) суҳбатдошларнинг суҳбатидан англашилади. Уюр гапларнинг сўроқ жавоб тарзидаги кўринишлари кенг тарқалган. Суҳбат икки ёки ундан ортиқ шахслар ўртасида бўлиши мумкин. Уюр гаплар муштараклиги суҳбатни ташкил этади.

МАТН

Матн грамматик шакланган гапларнинг ўзаро мазмуний бирикувидан ташкил топган синтактик бутунликдир. Матнлар гапга, бир неча гапга, хатбошига ёки бир неча хатбошиларга тенг бўлиши мумкин. Шунга кўра матн иккига бўлинади: а) микроматн — кичик ҳажмдаги матнлар: кетма-кетлилик сирасидаги бир неча гаплар занжири микротекстни ташкил этади; б) макро матн — катта ҳажмдаги матнлар — ҳикоя, қисса, драма, рўман матнлари.

Матн — мазмунан ва синтактик жиҳатдан бир бутунликка эга бўлган ёзма нутқ парчасидир. Шу маънода матн тил бирлиги саналади.

Матн лингвистикаси — матннинг лексик-грамматик хусусиятларини ўрганувчи илмий соҳадир. Матн birlikлари: гаплар, йирик синтактик бутунликлар, матн темалар (сўз формалар), пунктемалар (типиш белгилари) кабилардан иборат бўлади.

Ижтимоий вазифаси жиҳатидан матнлар қуйидагича кўринишларда бўлади:

1. Сўзлашув матнлари: суҳбат (диалог), хат, моно-

лог, латифа, эртак, топишмоқ, мақол, иборалар, аския, тез айтув ва бошқалар.

2. Бадий матнлар: дoston, шеър, қисса, ҳикоя, рӯман, драма ва бошқалар.

3. Илмий матнлар: тезис, мақола, доклад, тақриз, мазмунлама, лекция, дастур, яқунловчи иш, рисола, диссертация, монография ва бошқалар.

4. Маъмурий матнлар (иш қоғозлари): ариза, справка, қарор, буйруқ, қонун, эълон, телеграмма, тафсилотнома, таржимаи ҳол, тилхат, васиятнома, кўрсатма, тавсиянома ва бошқалар.

5. Ижтимоий-оммавий матнлар: хабар, ахборот, мақола, обзор, фелъетон, қасида, интервью ва бошқалар.

Матн икки жиҳатдан ўрганилади: а) адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганувчи бўлим матншунослик дейлади; б) тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганувчи бўлим эса матн лингвистикаси ёки матн грамматикаси номи билан юртилади.

ТИЛ ВАЛЕНТЛИГИ

Валентлик сўзнинг хусусияти бўлиб, унинг ўз маъноси асосида бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга киришувидир, яъни валентлик муайян бир сўзнинг бошқа сўзларни бириктира олиш имкониятларидир.

Семантик валентлик сўзларнинг маъно муносабатлари жиҳатидан бирикувчидир. Масалан, **ч уғ у р л а м о қ** феъли бир маъно қирраси билан «бола» ни, иккинчи маъно қирраси билан «қўшни» бириктира олади: Болалар чуғурлашди, қушлар чуғурлашди. **М а к т а б** сўзи белги, ҳажм, миқдор билдирувчи сўзлар билан бирика олади: янги мактаб, беш қаватли мактаб, иккита мактаб каби. Аммо маза, тус билдирувчи сўзлар билан боғлана олмайди («ширин мактаб», «зангори мактаб» мумкин эмас).

Синтактик валентлик сўзларнинг гап сатҳидаги (жараёнидаги) бирикувчидир. Масалан, **Б и з** университетда ўқиймиз гапида ўқимоқ феъли субъект муносабатига кўра биз, объект (макон) муносабатига кўра университет сўзи билан бириккан. Бу боғланиш шу гапни шакллантирган, -да, -миз, кўрсаткичлари орқали ҳам аниқланади.

ГАПЛАРНИНГ БЎЛАКЛАНИШИ

Гаплар муайян тузилишдаги моделдан (конструкциядан) иборат бўлади. Шунинг учун у муайян элементлардан (қисмлардан) ташкил топади. Бу элементлар му-

айян шароитда (нутқ жараёнида) ўзаро муносабатга киришиб, гап занжирини вужудга келтиради. Натижада фикр ифодаланади.

Гаплар турли жиҳатдан бўлақларга ажратилади: синтактик, семантик ва коммуникатив.

Гаплар синтактик структураси жиҳатидан қуйидаги бўлақларга бўлинади: а) синтактик муносабатга киришувчи бўлақлар: эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳоллар; б) синтактик муносабатга киришмовчи бўлақлар: киришлар, ундалмалар, ундов сўзлар ва бошқалар.

Гаплар семантик структураси жиҳатидан қуйидаги бўлақларга бўлинади: субъект, борлиқ, предикат.

Субъект — муайян гаптаги воқеа-ҳодисанинг бажарувчиси тушунчасини ифодаловчи бўлақ; **предикат** — муайян гаптаги воқеа-ҳодиса амалининг бажарилиш тушунчасини ифодаловчи бўлақ; **борлиқ** — макон ва замонда содир бўлувчи нарсалар-предмет, воқелик тушунчасини ифодаловчи бўлақ. Ана шу субъект, предикат ва борлиқ тушунчалари мажмуаси гап семантикаси (мазмун) ни ташкил этади. Масалан: Бизнинг мактабимиз 1988 йилда қишлоқ Шўроси томонидан қурилди. Бунда **бизнинг мактаб** — субъект, **қурилди** — предикат, 1988 йилда қишлоқ Шўроси томонидан — борлиқ (воқелик) тушунчасини ифодаловчи бўлақ ҳисобланади.

Гапларнинг коммуникатив (актуал) бўлақланиши. Бу жиҳатдан гаплар икки бўлаққа бўлақланади: тема ва рема. Тема — аввалдан маълум бўлган, турғун ҳолатдаги тушунчани ифодаловчи бўлақ (қисм); рема эса янги, динамик ҳолатдаги тушунчани ифодаловчи бўлақдир. Масалан: Қор кеча ёғди (қор — тема, кеча ёғди — рема) — кеча қор ёғди (қор ёғди — рема) кеча—тема.

УЮШИҚ БЎЛАҚЛАР

Айрим гапларда бир хил типдаги бўлақлар уюшиб келади. Улар санаш интонацияси билан айтилиб, бири иккинчисидан қисқа пауза билан ажратиб талаффуз қилинади. Улар ёзувда вергул билан ажратилади. Бўлақларнинг уюшиб келиши воқеа-ҳодисалар, нарсалар-предметларни умумлаштириб жамлаб кўрсатиш учун хизмат қилади. Масалан: **Нарини қишлоқдаги мевазорларда ўрик, олча, олма ва шафтолилар қийғос гуллаб ётибди (Х. Ғ.).**

УНДАЛМАЛАР

Айтилаётган фикрга диққатни кўпроқ торттириш мақсадида ундалмалар киритилади, ундалмалар фикр қара-

тилган шахсни билдиради. Масалан: Сенда пима юмуш бўлсин, Раъно (А. Қодирий).

Ундалмалар ёзувда вергул билан ажратилади.

КИРИШЛАР

Айтилаётган фикрга турли муносабатларни билдириш учун гапга **кириш бўлақлар** киртилади. Масалан: **Хуллас, шундай қилиб**, уларни пойлаб юрган одам бор экан (А. Қ.).

АЖРАТИЛГАН БЎЛАКЛАР

Гаплар мазмунини бўрттириш, таъсирчанлигини ошириш, таъкидлаш мақсадида айрим бўлақлар ажратилади. Масалан: **Бир мактаб бола, олтинчи синф ўқувчиси**, бизнинг олдимиёзга келди (А. Қ.).

ПУНКТУАЦИЯ АСОСЛАРИ

Пунктуация асосийлари таниш белгиларнинг қандай назарий фундамент, таянч, манба заминида ишлатилишини пунктуация принциплари эса уларнинг қандай усул ва тартибда қўлланишини белгилайди.

Пунктуация нутқнинг (ёзма нутқнинг) ифода мақсадига асосланади; таниш белгилари маълум коммуникатив функция бажаради. Мақсад ҳар бир миллий тил грамматик қурилишига мос равишда, турли хил форма ва усулларда ифодаланади. Шунга кўра, таниш белгиларининг тиллараро қўлланиши ўзига хос хусусиятга эга бўлади.

Тилшунослик тарихига назар ташласак, пунктуация асосларини белгилашда уч хил пуқтан назар (семантик, грамматик ва интонацион жиҳатдан белгилаш) мавжудлигини кўрамиз. Пунктуация асосларини белгилашда нутқ мазмуни, структураси ва интонацион хусусиятлари бир бутун ҳолатда олиб қаралиши зарур. **Пунктуация асослари** дейилганда мазкур тилдаги пунктуацион қоидаларнинг тафсилоти, маълум таянч заминида муайян тил пунктуациясининг системалашуви тушунилади.

Ҳозирги ўзбек тили пунктуациясининг икки илмий асоси мавжуд: 1) ўзбек тили грамматик системаси; 2) рус тили пунктуацион системаси.

Ўзбек пунктуацияси, аввало, ўзбекча нутқнинг грамматик қурилишига асосланади, яъни ўзбек тилининг грамматик структураси ўзбек пунктуацияси учун негиз, етакчи асос бўлиб хизмат қилади ва ўзбек пунктуациясининг ўзига хос хусусиятларини белгилашда муҳим аҳа-

миятга эга. Грамматик қурилиш нутқнинг мазмун, интонацион ва тузилиш жиҳатларининг бир бутунлиги (яхлитлиги) дир: бузда нутқдаги семантик — грамматик муносабатнинг бутунлиги, диалектик бирлиги — тушунилади. Шу яхлитлик замнида аниқ мақсад ифодалавади.

ТИНИШ БЕЛГИЛАР

Тиниш белгилари пунктуацияда махсус ўрғанилади.

Тиниш белгиларининг миқдори, қўллануш ўринлари, маъно функциялари, ўзига хос хусусиятлари ва ўзунинг бошқа махсус белгиларидан фарқи, таснифи ва қўйилиш усуллари каби қатор масалалар пунктуацияда текширилади.

НУҚТА (.)

Нуқта энг қадимги ва энг кўп қўлланувчи тиниш белгиларидандир. Нуқтанинг асосий функцияси хабар маъносини аниқлаувчи муайян бир фикрнинг (гапнинг) тугалланганлигини кўрсатишдир; бу жиҳатдан у, маънони фарқловчи восита ҳам ҳисобланади.

Нуқта — гап охирида қўлланувчи тиниш белгиларидандир. Қўлланиши асосан логик-грамматик принципга асосланади. Нуқта ҳозирги ёзувимизда пкки хил вазифани бажаради:

а) асосий вазифа — гаплар охирига қўйилиб, логик-грамматик вазифани бажаради;

б) ёрдамчи вазифа — шартли қисқартма сўзларда ишлатилиб, услубий вазифани бажаради. Нуқта *хабар белгиси* номи билан ҳам юритилади.

СЎРОҚ (?)

Сўроқ белгиси гап охирида қўлланувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Бу белги мазмунидан сўроқ аниқлашилган гаплар охирига қўйилади: шу гапнинг тугалланиши нуқтасини, унинг бошқа гаплардан ажралиш чегарасини кўрсатади ва мазкур гапнинг ифода мақсадига кўра сўроқ гап экаплигини билдиради. Масалан:

Қаёққа чекинасан?

Борми керакмиз еринг?

Не учун одам бўлдинг,

Келмасанг душманга тенг?

(Ҳ. Олимжон)

Сўроқ белгисининг ўзбек тилида қўллана бошлаши XIX асрнинг охирига тўғри келади. Бу белги ўзбек тилига рус тилидан киргандир. У баъзи ўзбекча текст-

ларда 1885 йилдан бошлаб қўлланганини кўрамиз. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида 1900 йилдан кейин мунтазам қўллана бошлаган.

УНДОВ (!)

Ундов белгиси гап охирида қўлланувчи тиниш белгиларидандир. Ундов белгиси ўз структурасига кўра икки элементлидир.

Ундов белгиси бадий асарларда (айпиқса поэзияда, лирик асарларда) нисбатап кўпроқ қўлланади: ёзма нутқдаги турли туйғулар, ҳолатлар, ҳар хил эмоционал-ликларни ифодалашда ундов белгисининг роли каттадир.

Ундов белгиси ундов ва буйруқ гаплар охирига қўйилади. Бунда мазкур гапнинг эмоционал ёки қатъий буйруқ маъносига эга эканлигини, тугалланганлигини, бошқа гаплардан чегараланиш нуқтасини кўрсатади. Бундай гаплар тўлқинли иштонация билан айтилади.

Ундов белгиси ўзбек тилига рус тили орқали ўтгандир. У ўзбекча ёзувларда XX асрнинг бошидан бошлаб мунтазам равишда ишлатилган. «Туркистон вилоятининг газети» да 1901 йилдан қўллана бошлаган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундов белгисининг қўлланиш доираси, вазифаси кенгайиб бораётганлигини кўрамиз.

ВЕРГУЛ (,)

Вергулнинг ўзбек ёзувида қўлланиши XX асрнинг бошларида одат тусига кирган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида вергулнинг қўлланиш доираси, вазифаси кенгайиб бораётганлигини кўрамиз. Масалан, илгари кўчирма нутқ ўртасида келган автор гапи икки томондан вергул ва тире билан ажратилган бўлса, ҳозирги кунда фақат қўш вергул билан ажратилмоқда; тиренинг вазифасини ҳам вергулнинг ўзи бажараётир: жамоамиз аъзолари, *деди раис*, фидокорона меҳнат қилмоқдалар (Газетадан).

ИККИ НУҚТА (:)

Икки нуқта — икки элементли тиниш белгиси. Икки нуқта аралаш қўлланувчи тиниш белгилари жумласига киради, лекин гап охирида ишлатилиши нисбатан кўп учрайди. «Мен аста пастга қарайман: ориққина, лекин повча, бир киши ғазаб тўла кўзлари билан бизга тикилиб турибди» (О.) мисолида икки нуқта гап ўртасида қўлланган эмас: у, қўшма гап таркибидаги биринчи

гапнинг охирида қўлланиб, шу гапнинг кейинги гап билан маълум даражада алоқадорлигини кўрсатгандир. Икки нуқта гап ўртасида ёки айрим сўзлардан сўнг қўлланганда, нутқни ихчамлаш услубий раволик учун ишлатилади, таъкидни билдиради.

Икки нуқта ишлатилган гапларда муайян характердаги тугалланиш интонацияси бор бўлишига қарамай, мазмунан фикрнинг давомчилиги сезилиб туради.

КЎП НУҚТА (...)

Кўп нуқта ўз таркибига кўра уч элементли тиниш белгиси ҳисобланади; у нуқтанинг горизонтал ҳолатдаги қўшилувидан ташкил топган: (...) Кўп нуқта дейилганда қаторасига қўйилган учта нуқта тушунилади.

Кўп нуқтанинг қўлланиш ўрни (жойи) ҳам мураккабдир: кўп нуқта гап охирида, ўртасида ва бошида қўллана олиши билан бирга, ҳатто сўз ўртасида ҳам қўлланаверади.

Ёзувчи ўзининг ҳар қадаё мақсад ва истакларини, турли эмоционал ҳолатларини кўп нуқта воситасида бера олади. Бу жиҳатдан кўп нуқтанинг ёзма нутқ учун аҳамияти каттадир. Кўп нуқтанинг қўлланиш вазифаси ва доираси ҳозирги ўзбек тилида анча кенгайгандир. Кўп нуқта қисқартириш белгиси деб ҳам юритилади.

НУҚТАЛИ ВЕРГУЛ (;)

Нуқтали вергул қўйилган гап охиридаги пауза нуқта ишлатиладиган гаплар охиридаги паузага деярли тенг келади. Нуқтали вергулнинг жумла охирида қўлланиши нисбатан кўп учрайди. Нуқтали вергул муайян гапнинг тугалланиш чегарасини кўрсатиш билан бирга, у гапнинг маъно жиҳатдан кейинги гапга яқин эмаслигини ҳам билдиради: маъноси ўзаро зич боғлиқ бўлмаган, яъни ҳодисани турли томондан изоҳловчи гапларнинг ажралиш нуқтасини кўрсатади.

Нуқтали вергул икки элементли тиниш белгилардан ҳисобланади: у нуқта ва вергулнинг вертикал ҳолатдаги (;) қўшилишидан ташкил топган. Шунинг учун ҳам унинг номи *нуқтали вергулдир*. Ёзма текстларда нуқтали вергул бошқа тиниш белгиларига нисбатан кам қўлланади.

ТИРЕ (—)

Ҳозирги ўзбек тилида тире энг кўп қўлланувчи тиниш белгиларидан ҳисобланади.

Тире рус ёзувида биринчи марта Н. М. Карамзин (XVIII) томонидан қўлланган. Кейинчалик рус ёзуви-

дан ўзбек ёзувига ўзлаштирилгадир. Тире ўзбек ёзувида XIX асрнинг II ярмидан ишлатила бошлаган. XIX асрнинг 70 йилларига келиб унинг ўзбек ёзувида қўлланиши одат тусига киради. Тире «Туркистон вилоятининг газети» да 1876 йилдан қўллана бошлаган.

Тиренинг қўлланишидаги барча хусусиятлари логик-грамматик, стилистик, қоришиқ ва фарқланиш принципларига кўра белгиланади.

Тире аралаш ҳолда қўлланувчи тиниш белгиларидан бири. У гап бўлаклари ва гап қисмлари орасидаги грамматик муносабатларни кўрсатиш учун ишлатилади.

Тире ёзма нутқ жараёнида тубандаги вазифани бажаради: 1) гап бўлаклари ва гапларни ажратади; 2) гап бўлақларини чегаралайди; 3) киритма қурилмаларни ажратади ва чегаралайди; 4) турли мақсадларни — эмоционалликни ифодалайди; 5) тушириб қолдирилган айрим бўлақларни компенсация қилади.

ҚАВС ( )

Қавс чегараловчи тиниш белгилари жумласига киради: ёзма нутқдаги муайян қисмларнинг бошланиш ва тугалланиш нуқтасини кўрсатиб, мазкур қисмнинг синтактик жиҳатда бошқа қисмлар билан кучсиз боғланганлигини, семантик жиҳатдан у ёки бу даражада алоқадорлигини билдиради. Қавсга олинган қисм тинч оҳанг, кириш интонацияси билан айтилади. Қавс тузилиши жиҳатидан икки элементли тиниш белги саналади. Унинг биринчи элементи *очилувчи қавс*, иккинчи элементи *ёпикувчи қавс* деб юритилади. Қавс ёзма нутқ жараёнида мустақил ҳолда ҳам қўллана олади: бунда у нумеративни кўрсатувчи рақамлар ва ҳарфлардан сўнг ишлатилади. Лекин очилувчи қавс мустақил қўлланмайди.

Қавс, одатдаги шаклидан ташқари, квадрат шаклида ҳам қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилида қавснинг қўлланиши доираси ва вазифаси кенгайганлигини кўраимиз.

Қавснинг ёзма нутқ процессида қўлланиш ўрни чегараланмаган: қавс гап бошида, гап ўртасида ва гапнинг охирида келади.

Қавс: 1. Киритма сўз, киритма бирикма ва киритма гаплар қавсга олинади: Кеча «Пахтакор» стадионида «Пахтакор» (Тошкент) ва «Динамо» (Москва) командалари ўртасида футбол ўйини бўлди (Газетадан). Лекин, барибир, 60 тийин билан 10 сўм ўртасида анча фарқ бор (чигит ва ундан олинadиган маҳсулотларни бу ҳисобга қўшмадик) (Ў. Ҳошимов).

2. Авторнинг пьеса матнига берган изоҳи (ремаркалар) қавсга олинади: Лола (уйдан чиқади). Нонушта тайёр (Ҳ. Гулом). Биринчи жангчи. Қани энди (Оёғини шапатлаб), ишқал бўлмаганда-ку, роса топардим-а. (К. Яшин).

3. Цитата ва мисолдан кейин ёзилган манба маълумоти қавсга олинади: «Тил—реаллашган онг» (К. Маркс). Меҳнат—меҳатнинг таги роҳат (Мақол).

4. Сўз ёки гапга қўшимча изоҳ бериш мақсадида киритилган сўзлар қавсга олинади: «Генерал» (биринчи ўзбек генерали Собир Раҳимовга). «Согинган бўлсанг» (ёрниг мактуби).

ҚЎШТИРНОҚ (« »)

Қўштирноқ икки элементли тиниш белгиси. Унинг биринчи элементи «очилувчи қўштирноқ», иккинчи элемент «ёпиловчи қўштирноқ» деб юритилади. Очилувчи ва ёпиловчи қўштирноқлар биргаликда ягона бир тиниш белгиси — қўштирноқни билдиради.

Қўштирноқ чегараловчи тиниш белгиси бўлиб, у ёзма матнлардаги муайян қисмларни чегаралаб (айириб) кўрсатиш учун ишлатилади. Қўштирноқ ўзига ўралган қисмни чегаралаб кўрсатиш билан бирга, унинг муайян матнга (қўштирноққа олинган қисми киритилган умумий текстга) синтактик ва интонацион жиҳатдан маълум даражада боғланишини, унга мувофиқлашувини ҳам кўрсатади. Бу жиҳатдан қўштирноқ чегараловчи тиниш белгиси ҳисобланган қавсдан фарқланади: қавсга ўралган қисмнинг умумий текст билан боғланиши ва унга мувофиқлашуви шарт эмас. Қўштирноқ маълум қисмнинг ўзгалиги, муайян нутққа ётлигини (четдан киритилганлигини), унинг одатдаги маънода қўлланмаганлигини ва бошқа муносабатларни ифодалаш учун ишлатилади. Қўштирноқ ёзма нутқнинг синтактик — стилистик тузилиши ва мантиқий раволигини таъминлашда катта аҳамиятга эгадир.

Қўштирноқ қўлланиши кўпроқ синтактик услубий хусусиятга асосланади.

СУЗ ВА АТАМАЛАР ИШЛАТИШ ҲАҚИДА

Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақидаги қонуннинг 19-моддасида: «Ўзбекистон ССРда ўзбек халқининг илм-фан тилини такомиллаштириш учун ўзбек тилида илмий-техник ҳамда ижтимоий-сиёсий атамаларни яратиб ва ривожлантириш таъминланади» — дейилган.

Кейинги пайтда жумҳуриятимизда чиқадиган газета

ва журналларимизда сўз, атама ва ибораларни қўллашда ҳар хиллилик, бошбошдоқлик пайдо бўлмоқда. Шу билан бирга сўз ишлатишга бағишланган мақолаларда ҳам бир-бирига зид фикрлар айтилмоқда. Қўвонарлиси шуки, кўпчилик мақола муаллифлари тилимизнинг табиатини ҳисобга олган ҳолда иш тутмоқдалар.

Сўз ва атамалар ишлатиш эркин бўлиши керак. Яқин-яқингача домла, фаол, бекат, ташрифнома, таомпома, фоиз, талаба, хонадон, рисола, режа каби сўзларни ишлатишга қарши турган баъзи тилшуносларимиз ва мафкура соҳаси раҳбарларининг айтгани-айтган бўлиб келди. «Эл оғзига элак тутиб бўлмайди» дейилганидек, халқимиз сўз ва ибораларни табиатига мос келганини қўллайди, мос келмаганлари ўз-ўзидан ишлатилмай қолаверади.

Қуйида айрим сўз ва атамалардан намуна келтирамиз.

дарсхона	— аудитория
алжабр	— алгебра
анъана	— традиция
аёл	— хотин-қизлар
аниқ	— конкрет
атама	— термин
босма тобоқ	— босма лист
бекат	— остановка, станция
берк кўча	— туник
буюртма	— заказ
бўлтак	— ер участкаси
бўлтак боши	— бригадир
бўйишбоғ	— галстук
бакра баллиқ	— осетр
боқиманда	— 1. боқим маъносида: талаба, ота-онасига боқиманда; 2. қолдиқ маъносида
бошқотирма	— кроссворд
бўнак пул	— аванс
бадаштарбия	— физкультура
вилоят	— область
газницоб	— противогаз
дорилфунун	— университет
дорилмуаллим	— педагогика билимгоҳи
дарс жадвали	— расписание
домла	— олий мактаб ўқитувчиси, умуман ўқитувчи ва зиёли киши
даҳа	— масспв
даъватхона	— клуб

дастур	— программа
ер тўла	— подвал
ёмғирлик	— плаш
ёшовлаб	— кўзи ёшланмоқ
инқилоб	— революция
имтиҳон	— экзамен
ислохот	— реформа
имло	— тўғри ёзув, орфография
ихота	— тўсиқ
иккинчи нусха	— дубликат (копия)
иш ташлаш	— забастовка
иттифоқ	— союз
ижтимоият	— жамиятшунослқ
иссиқлик ўлчагич	— термометр, градусник
ишончнома	— доверенность
йўлланма	— путёвка
жумҳурият	— республика
жараён	— процесс
жуғрофия	— география
жанггоҳ	— жанг қилинган жой
зироат	— экип
котиб	— секретарь
котиба	— секретарь аёл
кимё	— химия
кутубхона	— библиотека
кукуп	— порошок
касаллик варақаси	— бюллетень
кўргазма	— выставка
касаба уюшмаси	— профсоюз
кечик	— сувнинг саёз, кечиб ўтадиган жойи
лойиҳа	— проект
лиқобча куй	— грамластицка
мавзу	— тема
маълумотнома	— справочник
муҳаррир	— редактор
муаллиф	— автор
мовут	— драп
матн	— текст
маҳкама	— идора
муҳр	— печать
муштарий	— обушачи
мол доктори	— ветеринар
мавзе	— округ
муаррих	— тарихчи
муаммо	— проблема

мусаввир	—	рассом
мухтор	—	автоном
маъруза	—	доклад
музофот	—	ўлка: Ўрта Осиё, Сибир ва Узоқ Шарқ музофотлари
маъданчи	—	ковчи (шахтёр)
мазмунлама	—	аннотация
ноҳия	—	район
номзодлик	—	кандидатлик экзамени
пмтиҳони		
наботот	—	ўсимлик
вазир	—	министр
вазирлик	—	министрлик
настарин	—	сирепъ
олпмлар	—	ученый совет
кенгаши		
осма лавҳа	—	вывеска
отқинди	—	лава, базальт
омонатхона	—	камера хранения
патта	—	билет
рўзнома	—	1. куп тартиби; 2. газета
раста	—	қатор (пассаж): китоб растасп, ат- торлик растаси
рпсала	—	китобча (брошюра)
режа	—	план
рўйхатнома	—	регистратура
синов	—	зачет
сипов		
дафтарчаси	—	зачетная кппжка
синф	—	класс
сураткаш	—	фотограф
сунъий таёқ	—	шланг
сунъий тўқмоқ	—	дубина
собиқ чемпион	—	экс чемпион
сайлгоҳ	—	сайл қиладиган жой
сувлоқ	—	сув йирилган жой
суқилма	—	укол
(суқма)		
сана	—	дата
тўгарак	—	кружок
талаба	—	студент
тахрир ҳайъати	—	редколлегия
твббйёт	—	медицина
топфа	—	группа: 1-топфа ногирон
тақонд пули	—	пенсия пули

таваллуд	— туғилган кун
тиқин	— пробка
ташхис	— диагноз
тўра	— амалдор
ташвиқот	— агитация
тарғибот	— пропаганда
ташрифнома	— визит карточкаси
таътил	— каникул; отпуск: меҳнат таътили
таомнома	— меню
тижорат	— савдо: тижорат видеоканали
тақвим	— календар
табобат маълумотномаси	— медицина справкаси
тавсифнома	— характеристика
туя балиқ	— дельфин
уюшма	— союз: 1. Ёзувчилар уюшмаси:
уйғунлик	— гармония
фонз	— процент
фан номзоди	— фан кандидати
фаол	— актив
фалокйёт илми	— астрономия
хонадон	— квартира
хабарнома	— 1. рапорт; 2. бюллетенлар
хатжилд	— конверт
хатиб	— лектор
хатбоши	— абзац
чилпиқ	— чекапка
чоповул	— рассильник
шўро	— совет
шаҳодатнома	— гувоҳнома, туғилганлиги тўғрисида
шахсий	гувоҳнома
	— индивидуальный график
қайднома	
эхтиёт қисм	— запчасть
электр ўчиргич (узгич)	— включатель
якка ҳокимлик	— авторитар
ўлчов сонн	— нумератив
ўқишхона	— читальный зал
ўйингоҳ	— стадион
ўн боши	— звено бошлиғи
ўтик	— ўтадиган жой (переход)
қурултой	— съезд
қарор	— протокол
қўмита	— комитет

анжуман	— конференция
қалам учи (ҳақи)	— гонорар
қўноқхона	— меҳмонхона (гостиница)
қўналға	— меҳмонхона
қочоқ	— контрабанда маъносида
қайднома	— ведомость
қандолатчи. ширапаз	— кондитер
Ҳамлет	— Гамлет
Ҳенрих Хейне	— Генрих Гейне
ҳуқуқшунослик	— юридик
ҳожатхона, холи жой	— туалетное
ҳудуд	— майдон, территория
ҳакам	— арбитр
ҳайфсан	— виговор
ҳаво мавжи	— эфир
ҳуқуқшунос	— юрист
факултет	факултет — бўлим,
куллиёт	— шеърӣ тўплам
тасниф	— классификация
қурилма	— гап конструкцияси
жараён	— процесс
вазифа	— функция
Мўғилистон	— Монголия
Гурҷистон	— Грузия
Можаристон	— Венгрия
хизмат сафари	— командировка
маслаҳат	— консилиум
кенгаши	
маслаҳатчи	— консультант
ширкат	— кооператив
йўлак, коридор	— коридор
бино	— корпус
қарз	— кредит
машина	— машбюро
ёзувхонаси	
кириш, йўлак	— подъезд
Қавказорти	— Закавказье
муҳандис	— инженер
харита	— карта
восита дўкони	— комиссионный магазин
танлов	— конкурс
тажрибахона	— лаборатория
Йўналиш	— маршрут